

University of Groningen

Belgische en Nederlandse stadsgeschiedenis in historische tijdschriften (2020)

van Steensel, Arie; Bonduel, Elisa; Driessen, Veerle; Fieremans, Niels; Franckaerts, Nathalie; Hermans, Sanne; Jensen, Arnoud; Marschall, Bente; Martens, Pieter; Minne, Els

Published in:
 Stadsgeschiedenis

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
 Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
 2021

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

van Steensel, A., Bonduel, E., Driessen, V., Fieremans, N., Franckaerts, N., Hermans, S., Jensen, A., Marschall, B., Martens, P., Minne, E., Pietersma, M., Reef, P., Schmidt, A., Segerink, J., & Sint Nicolaas, S. (2021). Belgische en Nederlandse stadsgeschiedenis in historische tijdschriften (2020). *Stadsgeschiedenis*, 16(2), 153-174.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

STADS

geschiedenis

nummer 2
16^e jaargang - 2021

Belgische en Nederlandse stadsgeschiedenis in historische tijdschriften (2020)

ARIE VAN STEENSEL, ELISA BONDUËL, VEERLE DRIESSEN, NIELS FIEREMANS, NATHALIE FRANCKAERTS, SANNE HERMANS, ARNOUD JENSEN, BENTE MARSCHALL, PIETER MARTENS, ELS MINNE, MIENTE PIETERSMA, PAUL REEF, ARIADNE SCHMIDT, JASPER SEGERINK, SAMANTHA SINT NICOLAAS

De rubriek 'Stadsgeschiedenis in historische tijdschriften' in Stadsgeschiedenis is sinds de vorige jaargang gewijd aan artikelen die betrekking hebben op de steden in de Lage Landen in (inter)nationale historische tijdschriften en jaarboeken. Ondanks de gevolgen van de pandemie, die begin 2020 Europa bereikte, is het historisch onderzoek en het werk van tijdschriftredacties gewoon doorggegaan. Dit blijkt uit deze rijke verzameling van artikelen die de lezer een snelle toegang biedt tot het stadshistorisch onderzoek over België en Nederland. Ook de oorzaken, uitwerking en gevolgen van besmettelijke ziekten in steden komen daarbij aan bod, wat wijst op het snelle aanpassingsvermogen van de stadshistorici.

De criteria voor het selecteren van artikelen zijn ongewijzigd. Uitgangspunt is dat onderwerpen binnen de historische grenzen van de Lage Landen vallen; daarnaast dienen bijdragen een duidelijk stadshistorisch perspectief te hebben en een zekere academische kwaliteit. De samengevatte bijdragen lopen uiteen van peer-reviewed artikelen in internationale tijdschriften tot artikelen van amateurhistorici in lokale jaarboeken. In het samengestelde overzicht zijn 120 bijdragen uit een lijst van 104 gedeponeerde historische tijdschriften en jaarboeken uit 2020 (en enkele verlate publicaties uit 2019) besproken. Thematisch gezien ligt de nadruk in het aanbod op sociaal-economische (46 bijdragen) thema's, terwijl politieke (28 bijdragen), culturele (29 bijdragen) en stedenbouwkundige (17 bijdragen) onderwerpen iets minder aandacht krijgen. Artikelen met een overwegend theoretische of methodologische insteek ontbreken in het overzicht. Chronologisch gezien was er meer evenwicht, want 56 bijdragen hebben betrekking op de premoderne tijd en 64 bijdragen op de moderne tijd. De artikelen zijn tot slot vrijwel gelijk verdeeld over België en Nederland.

Politiek, groepsvorming en elites in de premoderne stad

De bijdragen over premoderne politieke stadsgeschiedenis zijn divers, maar raken allereerst aan vraagstukken omtrent groeps- en identiteitsvorming. Zo gaven stedelijke groepen verschillend invulling aan het politieke begrip van het algemeen belang. Minne de Boodt verschaft hierin inzicht door aan de hand van drie literaire werken en twee rekestes te bepalen hoe de politieke elites en de ambachtslieden hierover dachten in de laatmiddeleeuwse Nederlanden.¹ Aan de hand van deze bronnen concludeert De Boodt dat beide groepen onder 'algemeen belang' een harmonieuze en rechtvaardige samenleving, een stabiele economie en een gezonde financiële situatie verstonden. Voor de ambachten hoorde hier nog een ander element bij, namelijk politieke inbreng en vertegenwoordiging.

Menigmaal bereikten spanningen rond inbreng en bestuur in de middeleeuwse stad een climax in de vorm van opstand en conflict. Jan Dumolyn en Jelle Haemers brengen in kaart hoe

¹ Minne De Boodt, 'In het kader van het algemeen belang. Politieke ideeën in de laatmiddeleeuwse Nederlanden', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 34:3 (2020) 130-140.

sociale groepen in deze periode politieke conflicten weergaven en herinnerden.² Traumatische gebeurtenissen kregen een collectieve naam. Benamingen als ‘Goede Vrijdag’ voor de Brugse opstand van 1302 illustreren hoe de liturgische cyclus samengesmolten raakte met het politieke geheugen, zonder dat deze gebeurtenis daadwerkelijk op Goede Vrijdag viel. Religieuze en wereldlijke elementen kwamen in de herinnering samen. Gebruikmakend van een geheel ander type bron breekt Renée Vulto een lans voor het beter integreren van de bestudering van lied- en zangcultuur – en dan met name de ervaring van het zingen – in politieke geschiedbeoefening.³ Aan de hand van vijf liederen laat ze zien hoe deze in de roerige periode 1780-1815 ingezet werden als verbindende praktijk. Zowel de inhoud van de liederen als het fysiek, collectief uitvoeren van het lied droeg bij aan het verbinden en versterken van (de identiteit van) groepen in de samenleving.

In het eerste kwart van de dertiende eeuw verdeelden contemporaine bronnen de Brugse samenleving op in *maiores* (of *burgenses*) en *minores* (*communitas*). Leen Bervoets analyseert het gebruik van deze termen en toont hoe betekenissen verschilden afhankelijk van de gebruikscontext.⁴ In plaats van te spreken van een eenduidige dichotomie kunnen deze begrippen beter in het licht van sociale veranderingen begrepen worden. Bervoets vergelijkt in een ander artikel de karakteristieken van het burgerschap in dertiende-eeuws Vlaanderen met die in Artois.⁵ De uitgebreide procedures kenden verschillen, maar de algemeen geldende basisregel hield in dat het burgerschap verworven kon worden door te verblijven in de stad en te leven volgens de daar geldende gebruiken en gewoontes. Burgerschap in vroegmodern Europa staat centraal in het artikel van Chris Minns e.a.⁶ Aan de hand van onderzoeksgegevens uit meer dan dertig Europese steden onderzoeken zij burgerschap als één van de factoren die (de groei van) de economie bepaalden. Zij tonen aan dat het burgerschap vele malen toegankelijker was dan tot nu toe gedacht. Deze ‘inclusiviteit’ ligt ten grondslag aan stedelijk economisch succes in de vroegmoderne periode.

Middeleeuwse stedelijke elites staan in enkele artikelen centraal. Stef Espeel toont aan dat het Brugse stadsbestuur een opmerkelijke stabiliteit kende tussen 1359 en 1375, ondanks de politieke turbulentie die de veertiende eeuw kenmerkte.⁷ In een speciaal dossier van *Urban History* confronteren Frederik Buylaert, Jelten Baguet en Janna Everaert het dominante narratief dat het politieke toneel in de vroegmoderne steden zich kenmerkte door een trend naar oligarchie. Focussend op Brugge, Antwerpen, Mechelen en Gent beargumenteren ze dat er weliswaar een trend naar aristocratisering van de magistratuur was, maar dynastieke uitsterving in mannelijke lijn en een blijvende opwaartse sociale mobiliteit verhinderden een oligarchische overheersing door enkele families. Verder kenden de steden grote verschillen in hun po-

2 Jan Dumolyn en Jelle Haemers, ‘Mauvais mercredi et vendredi saint. Conflits politiques urbains et temps liturgique dans les Pays-Bas du Moyen Âge tardif’, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 75:2 (2020) 247-282.

3 Renée Vulto, “‘Waer vriendenmin gaet, hand aen hand, met liefde voor het Vaderland.’ Het zingen van politieke liederen als verbindende praktijk in het Nederlandse revolutietijdvak (1780-1815)”, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 133:4 (2020) 617-638.

4 Leen Bervoets, ‘*Tam maiores quam minores*. Craftsmen, merchants, and burghers in thirteenth-century Bruges’, *Medieval Low Countries* 7 (2020) 131-156.

5 Leen Bervoets, ‘*Ch'est de le bourgeoisie*. Les procédures d'acquisition de la bourgeoisie dans les villes de Flandre et d'Artois au XIIIe siècle’, *Revue du Nord* 437:4 (2020) 723-751.

6 Chris Minns, Clare H. Crowston, Raoul De Kerf, Bert De Munck, Marcel J. Hoogenboom, Christopher M. Kissane, Maarten Prak en Patrick H. Wallis, ‘The extent of citizenship in pre-industrial England, Germany, and the Low Countries’, *European Review of Economic History* 24:3 (2020) 601-625.

7 Stef Espeel, ‘De Brugse politieke orde tussen 1359 en 1375. Een periode van stabiliteit in een onstabiele eeuw’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 157:1 (2020) 3-37.

litieke configuraties en de evoluties hiervan, door institutionele verschillen, maar ook door de invloed van en uiteenlopende reacties op supraregionale politieke gebeurtenissen, economische en religieuze veranderingen. Na de vergelijking tussen deze vier steden in een inleidend artikel, worden de evoluties in de vier steden nog uitgebreid afzonderlijk belicht.⁸

Marc Boone wijst ons op een uitzonderlijk document, namelijk het vijftiende-eeuws financieel handboek van Simon Borluut, een nazaat van een Gentse patriciërsfamilie.⁹ Ondanks de politieke rol van deze persoon ten tijde van de Gentse opstand blijven politieke verwijzingen nagenoeg afwezig. Boone legt een verband met de Italiaanse *ricordanze*, aangezien dit document inlichtingen biedt over het private optreden van de stedelijke bovenlaag. Meer specifiek verschaft deze bron inzicht in de werking van het huishouden en de uitgaven betreffende religieuze activiteiten.

Reinoud Vermoesen onderzoekt 'la trahison de la bourgeoisie' in het achttiende-eeuws Aalst. Deze stelling gaat ervan uit dat rijke stedelingen liever investeerden in ruraal grondbezit dan in stedelijke handel of industrie. Hij toont evenwel aan dat dit patroon zich in deze regio minder voordeed. Eigenbezit van boeren bleef dominant, onder meer omdat pachtprizen trager stegen dan grondprijzen. Daarnaast wijst hij op de constante uitwisseling tussen stad en platteland, waarbij tal van stedelingen een actieve rol speelden *extra muros*.¹⁰ De investeringen van het Groningse stadspatriciaat in buitenhuizen en bezittingen in de Groninger Veenkoloniën, tot slot, worden onderzocht door Sabine Akkerman. Vooral de veenborg Welgelegen krijgt een centrale plaats.¹¹

De bestudering van de relatie tussen steden en de hogere overheden is een derde thema dat naar voren komt. Zo had Sint-Omaars economisch flink te lijden onder de steeds maar voortdurende oorlogen aan het einde van de middeleeuwen. Jean-Baptiste Santamaria legt bloot hoe de Bourgondische en Habsburgse vorsten de stad tegemoet probeerden te komen.¹² Uiteraard was dit niet belangeloos en hoopten de vorsten zo de loyaliteit en financiële steun van de stad veilig te stellen. Het effect van de vorstelijke steun bleef echter beperkt.

Politiek en bestuur in de moderne tijd

Er is de laatste jaren meer aandacht gekomen voor de rol van het dagelijkse stadsbestuur ten tijde van politieke omwentelingen en oorlogen. Een voorbeeld van onderzoek naar de continuïteit van het stedelijke bestuur in de Lage Landen in het revolutionaire tijdperk is de studie van Frank Decat naar de burgemeester van Sint-Truiden. Die werd benoemd door Napoleon in 1805, afgezet in 1814, herbenoemd door Willem I in 1817 en wederom afgezet in 1830. Op

8 Frederik Buylaert, Jelten Baguet en Janna Everaert, 'Returning urban political elites to the research agenda. The case of the Southern Low Countries (c.1350-c.1550)', *Urban History* 47 (2020) 568-588; Frederik Buylaert, 'From periphery to centre and back again. Elite transformation in Mechelen (fourteenth to sixteenth centuries)', *Urban History* 47 (2020) 610-631; Janna Everaert, 'Power in the metropolis. The impact of economic and demographic growth on the Antwerp City Council (1400-1550)', *Urban History* 47 (2020) 589-609; Jelten Baguet, 'The transformation of an urban political elite. Oligarchy and aristocracy in sixteenth-century Ghent', *Urban History* 47 (2020) 632-647.

9 Marc Boone, 'Het financieel handboek van Simon Borluut (1450-1463)', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 186 (2020) 23-121.

10 Reinoud Vermoesen, 'Het verraad van de boerende bourgeoisie. Grondbezit- en grondgebruik in de buitenwijken van een kleine, vroegmoderne stad', *Het Land van Aalst* 72:1 (2020) 17-29.

11 Sabine Akkerman, 'Het rijke leven van het stadspatriciaat in de Groninger Veenkoloniën. Een onderzoek naar de 17de-eeuwse veenborg Welgelegen', *Historisch Jaarboek Groningen* (2020) 24-43.

12 Jean-Baptiste Santamaria, 'Résilience urbaine et pouvoir princier. Saint-Omer à la fin du XVe siècle', *Revue du Nord* 434:1 (2020) 39-80.

basis van memoires biedt het artikel inzicht in de handelingen en denkereld van een autoritaire burgemeester van het ancien régime die zichzelf graag als verlicht bestuurder zag.¹³

Jan Naert brengt de strategieën in kaart van Franse en Belgische burgemeesters om de burgerbevolking te beschermen tijdens de Duitse invasie in 1914. Hij laat een meer divers beeld zien van de invasieperiode, dat verder gaat dan het Duits oorlogsgeweld. Tenzij een stad een vesting was, hadden lokale bestuurders veel handelingsruimte. Burgemeesters die succesvol een vreedzame overgave bewerkstelligden, sterkten hun gezag.¹⁴ Tot slot bestudeert Just de Leeuwe het functioneren van een wethouder in Den Haag tijdens de Tweede Wereldoorlog. De casus laat zien met welke argumenten en onder welke moeilijke omstandigheden een wethouder lange tijd in functie bleef in de hoop erger onder volledig nationaalsocialistisch bestuur te voorkomen. Na de oorlog werd hij hiervoor als 'fout' uit het gemeentebestuur gezuiverd, maar hij bleef politiek betrokken bij de wederopbouw.¹⁵

Verschillende bijdragen richten zich op politiek bewegingen op stedelijk niveau. Hans Schouwenburg zoomt in op de wijze waarop Arnhemse wethouders met de aankoop van een landgoed de stad leefbaar en vooral aantrekkelijk wilden houden voor welgestelde bewoners in een tijd van industrialisatie en stadsverdichting, een streven dat stuitte op weerstand tegen stadsuitbreiding van het provinciaal bestuur.¹⁶ Thijs Sinke schijnt nieuw licht op de korte bloei van de Communistische Partij Nederland in de havenstad Rotterdam en bestudeert de gewone leden en kiezers.¹⁷ De partij werd tweede bij de naoorlogse gemeenteraadsverkiezingen en orkestreerde twee algemene havenstakingen, maar verloor brede steun door verzet tegen de rekolonisatieoorlog in Indonesië en interne ruzies. Bovendien achtte de buitenwereld de communisten als ondemocratisch.

Geweld, conflicten en penitentiaire inrichtingen

In verhalen over militaire veldslagen en troepenbewegingen worden de onderliggende patronen en de kleinere actoren vaak over het hoofd gezien. Guido Marnef bewijst dit voor de stad Antwerpen en haar rol in de eerste jaren van wat later de Tachtigjarige Oorlog genoemd zou worden. Antwerpen was na een aanvankelijke centrale positie in het wonderjaar 1566, na 1568 niet meer het bolwerk van protestants verzet. Marnef bewijst dat dit beeld aan herziening toe is. In de periode tussen 1568-1574 zijn er nog verschillende vormen van verzet in de Scheldestad waar te nemen. Als vorm van passief verzet droegen stedelingen financieel bij aan de opstand en probeerden deze voor te bereiden door middel van samenzweringen, soms met desastreuze gevolgen.¹⁸

Tijdens de Spaanse Furie (1576) 'plunderden' Spaanse huurlingen een weerloze stad tot hun grote schande. Dat is toch het beeld dat de bekende prenten van Frans Hogenberg proberen mee te geven. Raymond Fagel stelt dat beeld bij en argumenteert dat in plaats van een weerloze plundering de Spaanse Furie in wezen ging over een veldslag tussen de Spaanse troepen

13 Frank Decat, "De stad, dat ben ik." De herinneringen van Joannes Arnoldus Norbertus Van den Berck, burgemeester van Sint-Truiden onder Bonaparte en Oranje, 1805-1830, *Limburg-Het Oude Land van Loon* 99:3 (2020) 210-256.

14 Jan Naert, 'Burgemeesters in de vuurlinie. Lokale bestuurders in België en Noord-Frankrijk tijdens de Duitse invasie in 1914', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 50:3-4 (2020) 8-30.

15 Just de Leeuwe, 'Machiel Vrijenhoek. Wethouder in oorlogstijd', *Jaarboek Die Haghe* (2020) 61-93.

16 Hans Schouwenburg, "Een begeerlijk bezit voor de gemeente." De mislukte aankoop van het Landgoed Wansborg in 1894, *Arnhem's Historisch Tijdschrift* 41:3 (2020) 161-169.

17 Thijs Sinke, "Wil je honger en ellende, kies dan Schalker en zijn bende." De Rotterdamse CPN 1944-1952, *Rotterdams Jaarboekje* (2020) 237-267.

18 Guido Marnef, 'Antwerpen en de Opstand 1568-1574. Een analyse van complotten en gewapend verzet', *HistoriANT. Jaarboek voor Antwerpse Geschiedenis* 8 (2020) 49-69.

uit de citadel en de troepen van de Staten. Een aantal toevalligheden bepaalde dat de veldslag zo'n eenzijdig karakter kreeg, terwijl de daaropvolgende propaganda het latere beeld van het 'weerloze Antwerpen' versterkte.¹⁹

De stad was wel degelijk in staat zich te verdedigen en was daar vaak trots op. De verschillende schuttersgilden van de Nederlandse steden symboliseerden dit. Erik Muls toont aan dat deze schutterijen, die naast een militaire functie een sociaal en religieus karakter hadden, ook trots konden zijn op hun financiële inventiviteit. Het schuttersstuk dat Muls bespreekt, is een van de weinige waarop een schuttersgilde zich afbeeldt met verwijzingen naar een georganiseerde loterij. De opbrengsten van de loterij hadden de gildekas goed gevuld en daar was het bestuur trots op.²⁰ Soms was het ook efficiënter om de defensie lokaal te regelen. Volgens Wim de Natris was dat de gedachte die de Nederlandse regering aanhing toen ze in 1931-1940 de luchtdefensie boven Nederland regelde. Ze rekende op de burgers en de gemeenten om hun zelfverdediging te organiseren. Steden als Nijmegen hadden dan ook de ruimte om binnen het nationaal kader lokale keuzes te maken.²¹

Er zijn omgekeerd ook de littekens die oorlog en verzet kunnen nalaten op een stad. In de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog ontstond er een bloeiende industrie van oorlogstoerisme waar mensen uit nieuwsgierigheid of uit respect voor de slachtoffers de slagvelden van weleer gingen bezoeken. Het bracht de discussie op gang wat met die vernietigde steden als Nieuwpoort, Westende en Ieper te doen. Gingen ze gebruikt worden als een openlucht museum en een duidelijk aanklacht tegen de gruwel van de oorlog, of zouden ze terugkeren naar het oude normaal? Net als met het oorlogstoerisme verdwenen de littekens langzaam. De normaliteit keerde terug in de steden en bezoeken evolueerden van avontuurlijke naar georganiseerde uitstappen aan vooraf bepaalde plaatsen.²²

Mentale littekens kunnen evenwel blijven voortleven. Dat toont Nico Wouters aan op basis van de zaak Leo Vindevogel. Deze oorlogsburgermeester van de gemeente Ronse was zowel tijdens de oorlog als nadien een controversieel figuur. Tijdens de oorlog omwille van zijn houding als 'burgervader'; vandaag omdat hij uitgegroeid is tot een van de voorbeelden van de (overdreven) repressie na de oorlog. Wouters beargumenteert dat zijn ter dood veroordeling ook een gevolg was van zijn eigen houding. Hij hield zelfs na de oorlog vast aan zijn pro-Duitse standpunten en kon maar niet inzien dat hij met zijn collaboratie fout handelde.²³

Stedelijke juridische actoren in het ancien régime maakten zich ook schuldig aan fraude, corruptie en machtsmisbruik. Martien van Asseldonk laat dit zien aan de hand van het vervalste privilege van Lommel, waarvan aangenomen werd dat het uit 1382 dateert.²⁴ Dit privilege is overgeleverd middels een afschrift uit de periode 1603-1616. Samen met de bevestiging van de Lommelse privileges uit 1603 werd dit stuk opgestuurd naar de Raad van Brabant om te dienen als bewijs tegen een Lommelaar. Het ontbreken van welke informatie dan ook over de

19 Raymond Fagel, 'The origins of the Spanish Fury at Antwerp (1576). A battle within city walls', *Early Modern Low Countries* 4:1 (2020) 102-123.

20 Erik Muls, 'De ReChte HersteLLInge Deser gILDe. De schutters van Sint Sebastiaan binnen Brugge in beeld', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 157:2 (2020) 289-325.

21 Wim de Natris, "'Luchtgevaar!' Luchtbescherming in Nederland en Nijmegen 1931-1940. Een overzicht', *Numaga* 67 (2020) 165-187.

22 Marc Constandt, 'Toen de wapens zwegden. De eerste avontuurlijke jaren van het fronttoerisme 1918-1922', *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen* 25:3 (2019) 34-47.

23 Nico Wouters, 'De zaak-Vindevogel. Historische waarheid en beeldvorming over de repressie in Vlaanderen', *Journal of Belgian History (BTNG)* 51:3-4 (2020) 96-134.

24 Martien van Asseldonk, 'Het vervalste privilege van Lommel uit 1382', *Limburg-Het Oude Land van Loon* 99 (2020) 105-124.

personen uit het privilege van 1382 deed eerder al alarmbellen afgaan. Het stuk blijkt nu zijn oorsprong te hebben bij een Lommelse secretaris die aan het begin van de zeventiende eeuw een herberguitbater wilde helpen met zijn zaak voor de Raad.

Griet Vermeesch belicht het Leuvense corruptieschandaal van klerk Philippus Van Doren, procureur Nicolaas Philippus De Zangré en secretaris van de derde schrijfkamer François Maximiliaan Roger de Gobart uit de periode 1775 tot 1783.²⁵ Vermeesch schetst hoe in burgerlijke rechtszaken tijdens het ancien régime misbruik aanwezig was door het schandaal te reconstrueren en aan te tonen hoe de daders onrechtmatig juridische ambten combineerden, mensen aanzetten tot het geven van valse getuigenissen, exuberante betalingen van hun cliënten eisten en zelfs gedingen fabriceerden. Dick Haagsman bespreekt een opvallend dik straf dossier uit 1799-1800 over een mishandeling van een rekruteringsambtenaar, Godefridus Akkersloot, door Toon van Tuijl in Buren.²⁶ De zaak illustreert volgens de auteur de continuïteit in het rechtssysteem tijdens de Bataafse Republiek.

Gevangenis zijn, tot slot, een terugkerend thema. Guido van den Eynde en Ton Hommel onderzochten de middeleeuwse Gevangenpoort in Breda.²⁷ Deze werd oorspronkelijk als muurtoren gebouwd, maar werd tijdens of kort na de bouw omgevormd tot een stadspoort. De ontwikkeling en positie van de Gevangenpoort roept voor de auteurs vragen op over het bredere economische en stedenbouwkundige doel van dit bouwproject. Tom Bervoets en Inès Glogowski richten zich meer op de belevenissen van gedetineerden in de Brusselse Treurenberggevangenis tijdens de latere achttiende eeuw.²⁸ Als gevolg van een rekest, geschreven door gedetineerden, werd de cipier Laurent Joseph Bayez uit zijn functie ontheven. Deze affaire was slechts één van de vele incidenten die zich in de Treurenberg afspeelden. De auteurs laten zien dat de overheid steeds meer betrokken werd bij het bestuur en beheer van de gevangenis. Dit hing samen met een groeiend debat over de hervorming van het strafrecht tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw.

Fred Stevens onderzoekt de impact van deze hervormingen tijdens de Franse Revolutie op de stad Antwerpen.²⁹ Na de opname van België in de Franse Republiek in oktober 1795 werd de bouw van een arsenaal in Antwerpen besproken. Ondanks een fel debat over het gebruik van gedwongen arbeid tijdens de ontwikkeling van de *Code pénal*, overleefde deze vorm van bestraffing de Franse Revolutie. Gedwongen arbeid was een onmisbare bron van mankracht voor havens. Oorlog speelde vaak een belangrijk rol in het hervormen of aanpassen van het straf- en gevangenisbeleid. Florentin Dawagne onthult de vergeten onderdrukking van incivismen tijdens het interbellum.³⁰ Dawagne vond 663 gedetineerden vanwege burgerlijke ongehoorzaamheid en 47 illegale immigranten in de gevangenis van Mons en Charleroi tussen 1918 en 1925.

25 Griet Vermeesch, 'Intriges, corruptie en schandaal. Een casus van machtsmisbruik binnen de burgerlijke rechtspraak te Leuven, 1775-1783', *Jaarboek Achttiende Eeuw* (2020) 57-69.

26 Dick Haagsman, 'Incident met een bonenstaak in Bataafs Buren. Een revolutionaire rechtszaak?', *Bijdragen en mededelingen Vereniging Gelre. Historisch jaarboek voor Gelderland* 111 (2020) 146-168.

27 Guido van den Eynde en Ton Hommel, 'De middeleeuwse Gevangenpoort in Breda. Een economisch en stedenbouwkundig project', *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 73 (2020) 197-215.

28 Tom Bervoets en Inès Glogowski, "'Un bordel public?'" De Brusselse Treurenberggevangenis op het einde van het Ancien Régime', *Jaarboek de Achttiende Eeuw* 52 (2020) 99-111.

29 Fred Stevens, 'Anvers, le bagne oublié (1804-1816/22). D'un bagne maritime à une entreprise économique', *Revue du Nord* 432 (2020) 773-794.

30 Florentin Dawagne, 'Les "Traîtres" derrière les barreaux. Approche pénitentiaire de la répression de l'incivismen à travers les détenus des prisons de Mons et de Charleroi (1918-1925)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (2020) 11-37.

De premoderne stedelijke economie

Wim De Clercq en enkele collega's schreven een bijdrage over de ontwikkeling van Monnikerede, een kleine handelsgemeenschap gelegen in de Zwinregio nabij Brugge. Ze stellen dat historici deze middeleeuwse plaats te veel in een ondergeschikt perspectief plaatsten tegenover de handelsmetropool Brugge. Door aandacht te hebben voor economische functies en sociale structuren, en bovendien landschapskenmerken te betrekken in deze interdisciplinaire analyse, trachten ze het karakter van deze gemeenschap beter te begrijpen als een onderdeel van een geïntegreerd maritiem landschap.³¹

Gijs Dreijer wijst op de complexiteit van risicobeheer onder kooplieden in zestiende-eeuws Antwerpen. Verschillende technieken werden ontwikkeld om met maritieme risico's om te gaan. Hoewel meerdere onderzoekers zich reeds hebben gebogen over de opkomst van maritieme verzekeringen, toont Dreijer aan dat risicobeheer complex en divers was. Andere instrumenten zoals onder meer de averij-grosse, waarbij de kosten bij verlies of diefstal verdeeld werden onder alle eigenaars van goederen, waren complementair aan elkaar.³²

Enkele Italiaanse handelsverenigingen uit Frankfurt en hun handelsbetrekkingen met het achttiende-eeuws Amsterdam, waar ze aanvankelijk goederen inkochten voor de Duitse markt, zijn het onderwerp van Ralf Bankens artikel. Door Amsterdamse notariële akten te analyseren ziet Bankens hoe de vestigingen van dergelijke Italiaanse handelsverenigingen in het handelscentrum van de Lage Landen uitgroeiden tot machtige spelers in de intra-Europese maritieme handel.³³

Rogier van Kooten en Reinoud Vermoesen onderzoeken de achttiende-eeuwse procesvoering omtrent kredietgeschillen, met Aalst als casestudy. Net als elders in Europa nemen ze een dalende trend waar in het aantal processen. Dit wordt ook wel 'the great litigation decline' genoemd. De auteurs voeren aan dat een van de mogelijke verklaringen voor deze daling gezocht kan worden in een veranderende bewijsvoering – onder meer de wijdverspreide introductie van kasboeken – waardoor de crediteur sterker in zijn/haar schoenen stond.³⁴

Tot slot, duikt dit jaar het debat omtrent de 'industrious revolution' opnieuw op. Gerrit Verhoeven toetst de hypothese van Jan de Vries aan achttiende-eeuws Antwerpen met behulp van de ooggetuigenverslagen van de Hoge Vierschaar. Hieruit blijkt dat het werkritme van de modale Antwerpenaar reeds hoog lag en weinig veranderde gedurende deze periode. Daardoor rijst de vraag of de hogere werklust, noodzakelijk om verandering in het consumentengedrag te dragen, wel aanwezig was in Antwerpen.³⁵

Economische bedrijvigheid, stedelijke ruimte en (sociale) connecties

Er is veel aandacht voor de interactie tussen industriële bedrijvigheid, de gebouwde omgeving en sociale samenhang in de stad. De wederzijdse relatie tussen economische activiteiten en

31 Wim De Clercq e.a., 'Monnikerede. The rise and decline of a medieval port community in the Zwin estuary', *Medieval Low Countries* 7 (2020) 97-130.

32 Gijs Dreijer, 'Maritime averages and the complexity of risk management in sixteenth-century Antwerp', *TSEG – Low Countries Journal of Social and Economic History* 17:2 (2002) 31-53.

33 Ralf Bankens, "Nichts weiter als ein großes Warenlager, welches unter dem holländischen steht." Zur Bedeutung Amsterdam für italienische Händler aus Frankfurt im 18. Jahrhundert', *Vierteljahrsschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* 107:2 (2020) 194-217.

34 Rogier van Kooten en Reinoud Vermoesen, 'Achtste-eeuwse procesvoering over informeel krediet in kleinhandelsverkeer in Aalst', *Het Land van Aalst* 72:3 (2020) 115-126.

35 Gerrit Verhoeven, 'Fashionably late? Time, work and the industrious revolution in early modern Antwerp (1585-1795)', *Continuity and Change* 35 (2020) 255-279.

het gebruik van stedelijke ruimte kan op verschillende manieren worden onderzocht. Roos van Oosten kijkt naar de vestigingspatronen van ambachtslieden uit de Leidse textielindustrie in de vijftiende tot en met de achttiende eeuw. De bronnen zijn weerbarstig, maar door een zevental textiel-gerelateerde beroepen in samenhang te bestuderen is het mogelijk beroepsclustering op wijkniveau, en wel in de nabijheid van de keurhal, te detecteren.³⁶

Ook de Amsterdamse diamantindustrie concentreerde zich vanaf het midden van de negentiende tot ver in de twintigste eeuw sterk, op de Nieuwe Achtergracht. De relatie tussen buurt en industrie was meer dan een beroepsmatige. Door bedrijfssector, topografie en sociaal-maatschappelijke context in samenhang te bestuderen toont Daniel Metz dat de buurt een hechte cultuur-historische eenheid vormde. De gebouwde omgeving bracht uiteenlopende ontwikkelingen en daarmee historische verhalen samen die verbonden waren met de diamantindustrie: de economische groei (en neergang), de maatschappelijke ontwikkeling, de vestiging van de gezondheidszorg, politieke en sociale bewegingen en de rol van de Joodse bewoners daarin.³⁷ Industriële geschiedenis en archeologie staan wellicht niet bovenaan de academische onderzoeksagenda, maar naar aanleiding van de heropening van het Industriemuseum in Gent is Eric Vanhaute optimistisch over de recente, lokaal verankerde, en meer publiekshistorische initiatieven die tonen dat industrie en bedrijf een 'lokaal, sociaal én bindend verhaal vormen'.³⁸

Economische bedrijvigheid die leidt tot sociale samenhang, komt ook terug in het artikel van Romy Beck, maar nu door de afwezigheid van beroepsbeoefenaren. Het gaat hier namelijk om zeemansvrouwen in Amsterdam. Naar hun overlevingsstrategieën is al heel wat onderzoek verricht. Het belang van sociale netwerken daarin werd al wel opgemerkt, maar kan worden uitgediept aan de hand van de 'gekaapte brieven' van vrouwen aan hun geliefden op zee. Familie, vrienden, kennissen en burens waren onontbeerlijk, niet alleen voor materiële of financiële steun, maar zeker ook voor de uitwisseling van informatie. Juist die afhankelijkheid van sociale netwerken bracht kwetsbaarheid met zich mee. Uit de brieven blijkt het grote belang van een goede reputatie en de schrijnende gevolgen van het verlies daarvan.³⁹ Onderzoek naar de achtergrond van VOC-opvarenden uit Nijmegen biedt een mooie mogelijkheid voor vergelijkend onderzoek. De analyse wijst uit dat Nijmegenaren niet alleen herhaaldelijk aanmonsterden, maar ook dat zij opvallend hoog geletterd waren. Het roept de vraag op naar de relatie tussen geletterdheid en loopbaanontwikkeling, zoals de auteurs terecht aangeven. Maar het is eveneens interessant te weten of de hoge geletterdheid resulteerde in een brievencorpus op basis waarvan verder onderzoek naar sociale netwerken kan worden gedaan.⁴⁰

Dat steun vanuit familieverband niet onvoorwaardelijk werd geboden, blijkt ook uit in de studie naar de verzorgingscontracten die ouderen in het laatmiddeleeuwse Harderwijk afsloten. De overeenkomst die de overdracht van bezit in ruil voor verzorging tijdens ziekte of ouderdom regelde, werd lang niet altijd tussen familieleden gesloten. Was dat wel zo, dan

36 Roos van Oosten, 'Het vestigingspatroon van lakenhandelaren, drapiers en wevers in textielstad Leiden 1498-1748', *Bulletin KNOB* 119:3 (2020) 38-51.

37 Daniel Metz, 'De Nieuwe Achtergracht. Het vergeten hart van de Amsterdamse diamantindustrie (1845-1996)', *Holland. Historisch Tijdschrift* 52:4 (2020) 166-174.

38 Eric Vanhaute, 'Geschiedenis maken in het Industriemuseum. Van industriële archeologie naar een universeel verhaal', *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen* 24:3 (2019) 54-57.

39 Romy Beck, 'Overleven in de grote stad. Het sociale netwerk van zeemansvrouwen in 17de-eeuws Amsterdam', *Holland. Historisch Tijdschrift* 52:4 (2020) 157-165.

40 Christiaan van Bochove, Mathijs Gerritsen en Sven Trommelen, 'Nijmegenaren bij de VOC. Noodsprong of weloverwogen stap?', *Jaarboek Numaga* 67 (2020) 71-87.

toont het zakelijke karakter van de regeling juist dat ondersteuning door verwanten niet vanzelfsprekend was, maar moest worden vastgelegd.⁴¹

Vanuit het oogpunt van economische bedrijvigheid in de stad is het interessant te zien hoe de rol van moderne steden verandert van oorzaak naar oplossing voor het duurzaamheids- en klimaatprobleem. In het themanummer van *Urban Studies* over de vraag 'Why does everyone think cities can save the planet?' pleit Kian Goh ervoor verder te kijken dan de stad als geografisch afgebakend gebied. Met aandacht voor de wereldwijde connecties van de Nederlandse waterexpertise en voor de relaties tussen steden als Rotterdam, New York en Jakarta die voortbouwen op historische connecties toont ze de ontwikkeling van wereldwijde stedelijke netwerken van deskundigheid op het gebied van duurzaamheid aan.⁴²

Moderne levensstandaarden en bedrijfsgeschiedenis

De levensstandaard kan onderzocht worden aan de hand van lengteverschillen. Zo zoeken Peter Groote en Vincent Tassenaar naar verklaringen voor de afnemende lengte van dienstplichtigen in de provincie Friesland tijdens een periode van vroege economische groei (1850-1900) – de zogenaamde Komlos-paradox.⁴³ De beschikbaarheid van melk, al was het geen verklarende factor, vergemakkelijkte de overgang naar een modern sociaal-economisch systeem. Het artikel van Ewout Depauw sluit hier mooi op aan, omdat hij aan de hand van Belgische gevangenisgegevens uit de negentiende eeuw onderzoekt wat hij 'de industriële puzzel' noemt, namelijk de schijnbaar afnemende lengte tijdens de vroege stadia van de industrialisatie.⁴⁴

Jan de Wolf verhaalt in twee bijdragen de geschiedenis van een firma uit Arnhem. De geschiedenis van de handels- en expeditiefirma 'de weduwe R. Andres' begon met de activiteiten van Roelof Andres als ijzerhandelaar en expediteur aan het einde van de achttiende eeuw en duurde onder zijn nakomelingen en hun verwanten voort tot 1940.⁴⁵ De bedrijfs- en familiegeschiedenis wisselt De Wolf af met informatie over de economische geschiedenis van Arnhem. De stad profiteerde aan het begin van de negentiende eeuw door veranderende wet- en regelgeving van de vrijere scheepvaart op de Rijn, maar aan het einde van die eeuw kwam de vrachtvaart onder druk te staan van de opkomst van goederenvervoer per spoor.

Stan Pannier en Frank Caestecker onderzoeken in een financieel-historisch bijdrage de verspreiding van consumptiekrediet vanaf het einde van de negentiende eeuw aan de hand van twee voorbeelden: pianohandelaar Riesenburger in Brussel en naaimachineverkoper Gabriël in Eeklo. Op basis van maandelijks afbetalingen konden ondernemers en consumenten hun producten kopen. Deze financiële constructie was eerder gericht op marketing dan op het verdienen aan de kredieten.⁴⁶ Lommel en omgeving staan centraal in een bijdrage van Bart Indekeu over de industrialisatie aan het einde van de negentiende eeuw. De plaatselijke zink-

41 Jaco Zuiderduijn, 'Evelgank. De oude dag in laatmiddeleeuws Harderwijk', *Madoc* 34:3 (2020) 157-164.

42 Kian Goh, 'Flows in formation. The global-urban networks of climate change adaptation', *Urban Studies* 57:11 (2020) 2222-2240.

43 Peter Groote en Vincent Tassenaar, 'Living standards in a dairy region, 1850-1900. From urban penalty to urban premium', *Journal of Historical Geography* 70 (2020) 12-23.

44 Ewout Depauw, 'There and back again. The selectivity of recidivism in Belgian prisons', *Social Science History* 44 (2020) 445-462.

45 Jan J. de Wolf, 'De firma "de weduwe R. Andres" en de Arnhemse expeditiehandel, 1790-1850', *Arnhem's Historisch Tijdschrift* 40:2 (2020) 95-108; Idem, 'De firma "de weduwe R. Andres" en de Arnhemse expeditiehandel na 1850', *Arnhem's Historisch Tijdschrift* 40:3 (2020) 148-160.

46 Stan Pannier en Frank Caestecker, 'Pioniers in het consumptiekrediet tijdens de Belle Epoque. Twee Belgische casussen', *Journal of Belgian History* 50:2 (2020) 60-88.

fabrieken, die daar gevestigd waren vanwege de uitstoot van giftige stoffen, brachten nieuwe werkgelegenheid naar de Kempische plaatsen, maar kenden ook een zwarte kant: ze profiteerden van de productie van gifgassen voor het Duitse leger tijdens de Eerste Wereldoorlog.⁴⁷

Stedelijke migratie en mobiliteit

Onderzoek naar stedelijke migratie en mobiliteit richt zich op inclusie- en integratiemechanismen. Zo analyseert Piet Groot de inclusie van migranten in het achttiende-eeuwse Amsterdamse chirurgengilde.⁴⁸ Via een analyse van ledenlijsten kan Groot de trajecten van nieuwkomers in hun carrière van leerling, gezel en meester afzetten tegenover die van lokale leden. Uit de toelatingscriteria blijkt dat het gilde weinig onderscheid maakte tussen Amsterdammers en migranten, maar in de praktijk was het voor nieuwkomers een stuk moeilijker om een meester te worden wegens hun gebrek aan lokale opleiding en ervaring. Sociale mobiliteit van stedelijke nieuwkomers werd niet zozeer bepaald door herkomst, maar wel door de plaats van opleiding en vorige tewerkstelling.

Deze bevindingen worden geëchood door Willem-Jan Van Grondelle en Els Vermij in hun onderzoek naar de integratie van Zweedse immigranten in hetzelfde achttiende-eeuwse Amsterdam.⁴⁹ De auteurs volgen vier Gotlanders die zich weten te ontplooiën tot succesvolle kooplieden in de havenstad. Dat zij erin slaagden zo efficiënt de maatschappelijke ladder te bestijgen, schrijven Van Grondelle en Vermij toe aan hun toegang tot commerciële en familiale netwerken vóór hun aankomst en de openheid van Amsterdamse autoriteiten voor ondernemende migranten.

Marjolein Schepers toont aan dat de stad Brugge zich ook meer open voor migranten probeerde te profileren door uit het Concordaat van Ieper te stappen.⁵⁰ Dit was een overeenkomst van meer dan 600 parochies in de Zuidelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk in de tweede helft van de achttiende eeuw om immigranten de toegang tot welzijn te ontzeggen en ze naar hun plaats van herkomst uit te wijzen. Aan de hand van correspondentie over de Brugse campagnevoering en onderhandelingen toont Schepers verschillende motieven voor deze omslag. Naast economische factoren speelden sociale agrosystemen, menselijke geografie en grensoverschrijdende reciprociteit een rol als motiverende factor. Christina Reimann neemt de documenten onder de loep die werden toegepast voor het identificeren en registreren van migranten in laat negentiende-eeuws Antwerpen en Amsterdam.⁵¹ Reimann gaat op zoek naar categorieën in deze documenten om af te leiden welke gegevens autoriteiten wilden verzamelen over nieuwkomers. Deze methode onthult een meer gecompliceerd, gelaagd en hybride systeem van controle, waarin oudere administratieve praktijken overlapt met nieuwe en waarop zowel nationale als individuele actoren hun stempel drukten.

Van even groot belang in migratieonderzoek is de impact van infrastructuur die mobiliteit faciliteert. Hierover zijn twee studies geschreven in lokale jaarboeken. Ton Burgers onder-

47 Bart Indekeu, 'Duitse belangen in de Compagnie des métaux d'Overpelt-Lommel voor, tijdens en na de Eerste Wereldoorlog', *Limburg-Het Oude Land van Loon* 99 (2020) 168-209.

48 Piet Groot, 'Newcomers, migrants, surgeons. Making career in the Amsterdam Surgeons' guild of the eighteenth century', *TSEG – Low Countries Journal of Social and Economic History* 17:3 (2020) 7-36.

49 Willem-Jan van Grondelle en Els Vermij, 'Van immigrant tot rijke koopman. De lotgevallen van vier Gotlanders in Amsterdam', *Amstelodamum* 4 (2020) 220-237.

50 Marjolein Schepers, 'From nativism to the inclusion of immigrants. Settlement and poor relief in eighteenth-century Bruges', *Journal of Migration History* 6 (2020) 151-181.

51 Christina Reimann, 'People on lists in port cities. Administrative migration control in Antwerp and Rotterdam (c. 1880-1914)', *Journal of Migration History* 6 (2020) 182-208.

zoekt een tolorlog over de weg Arnhem-Amsterdam tussen het stadsbestuur van Arnhem en de private wegbeheerder.⁵² Begin negentiende eeuw werd deze weg verhard door een groep landeigenaars die via een Koninklijk Besluit tolrecht verkreeg. Toen deze tolopbrengsten te leurstelden, ontstond er een hevige discussie over de plaatsing van de tolhuizen, de sluiting van de 'bijwegen', en de autoriteit over deze infrastructuur. Ingrepen in deze infrastructuur hadden namelijk significante gevolgen voor de mobiliteit van omwonenden, transport van handelsgoederen en de grondwaarde. Soortgelijke processen duidt Marc Steels in een artikel over 175 jaar spoorweggeschiedenis in Sint-Niklaas.⁵³ In het aanvankelijk hybride publieke-private Belgische spoorwegennetwerk werd deze stad het knooppunt van drie private maatschappijen, een unicum in België. Steels beschrijft de impact van de spoorwegen op de stedelijke ruimte van Sint-Niklaas. De aanleg van stationspleinen en -gebouwen werd fel bediscussieerd door het stadsbestuur, lokale lobbygroepen en de maatschappijen voor de potentiële gentrificatie- of verkrottingsprocessen die deze infrastructuur teweeg zou brengen.

De stad als culturele ontmoetingsplek

Steden in het verleden (en heden) waren niet alleen sociaal-economische en politieke bolwerken, maar ook culturele ontmoetingsplekken waar ontspanning en een samengaande feestcultuur niet ontbraken. Evenementen zoals jaarmarkten, foren en kermissen werden in de vroegmoderne tijd omarmd, zoals blijkt uit het artikel van Emma D'haene, omdat lokale en stedelijke overheden trots waren op de traditionele stadsfeesten en de politieke en economische voordelen ervan inzagen.⁵⁴ In haar bijdrage bespreekt D'haene de Kortrijkse kermiscultuur in de achttiende eeuw, waarin ze zowel de evolutie van verschillende soorten feestelijkheden reconstrueert als de rol van de lokale machthebbers aangeeft. Hierbij legt ze de nadruk op de participatie van Kortrijkse politieke elites in de traditionele festiviteiten en de manier waarop deze machtshebbers de feestcultuur beschermden.

Het landelijke ommeland van steden zorgde voor enig vermaak. In zijn artikel brengt Jan Muylle de speelhoven of 'hoven van plaisantie' onder de aandacht door het leven buiten de Antwerpse stadsmuren in de lyrische speelhoven te onderzoeken, met een specifieke belangstelling voor het Leikwartier.⁵⁵ Hij duidt de prestigieuze speelhoven, zoals het Hof ter Beke of nog het Jonckelincshof, aan en reconstrueert veelvoorkomende activiteiten zoals wandelen, beugelen of boogschieten. Als belangrijk besluit stelt hij vast dat de eigenaars van deze hoven – vaak verwante of bevriende financiers, handelaars en kooplui, schatmeesters en speculanten – een netwerk vormden 'met gemeenschappelijke financiële en zakelijke belangen en sociale ambities'.

In het relaas van Bram Constandt, Jasper Truyens en Annick Willem dient de stad Antwerpen meer dan louter als een sportieve ontmoetingsplek.⁵⁶ Tijdens de eerste Olympische Spelen na de Eerste Wereldoorlog, georganiseerd in 1920, werd Antwerpen tijdelijk een oord voor vrede en heling. De auteurs tonen in het artikel aan hoe de Antwerpse spelen van 1920 enerzijds de wereldbevolking leerde de recente maatschappelijke trauma's te verwerken door

52 Ton Burgers, 'De Amsterdamseweg en de tolheffing (1825-1850)', *Arnhem's Historisch Tijdschrift* 40:4 (2020) 240-253.

53 Marc Steels, '175 jaar spoorweggeschiedenis in Sint-Niklaas', *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 123 (2020) 201-232.

54 Emma D'haene, 'Wafels en waterspelen. Kermis in het achttiende-eeuwse Kortrijk', *De Leiegouw* 62:2 (2020) 165-178.

55 Jan Muylle, 'Het aangename buitenleven in speelhoven rondom Antwerpen, bijzonder in het Leikwartier (ca. 1550-1585). Een netwerk rond Pieter Bruegel (1526/27-1569)', *Histori.ANT. Jaarboek voor Antwerpse Geschiedenis* 8 (2020) 29-48.

56 Bram Constandt, Jasper Truyens en Annick Willem, 'Het helende karakter van de Olympische Spelen van 1920. Een historische blik op de Antwerpse Olympiade', *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen* 25:3 (2020) 4-13.

deze speciale Olympische editie als tegengewicht te positioneren tegen de gruwelijke oorlogsdaden; anderzijds waren de Antwerpse spelen een katalysator voor een vernieuwde, noodzakelijke en verstrekte Olympische beweging.

De stad als culturele en toeristische lokaas wordt nauwgezet in beeld gebracht in het artikel van Marianne Laurijssens.⁵⁷ Zij onderzoekt de ontwikkeling en promotie van het Bredase stedelijke toerisme in de periode van 1889 tot 1937 aan de hand van reisgidsen. Laurijssens demonstreert met haar analyse hoe de auteurs van de reisgidsen Breda profileerden als onder andere een vrolijke, moderne en gezonde stad. De inhoud was afgestemd op de contemporaine sociaal-economische ontwikkelingen en maatschappelijke noden, alsmede een uiting van een stedelijk identiteitsbesef.

Het is volgens Jonas Roelens onder meer een steeds groeiende stedelijke identiteit, gevoed door een religieuze symboliek en een striktere moraliteit, die de uitgesproken strenge vervolgingsdrang van sodomie verklaart in het laatmiddeleeuws Brugge.⁵⁸ In zijn betoog toont hij uitvoerig aan dat de huidige historiografie rond de Brugse sodomieprosecutie genuanceerd moet worden. Het antwoord op de vraag waarom Brugge feller sodomieten vervolgte dan elders in de Zuidelijke Nederlanden is volgens de auteur een complex gegeven, beïnvloed door (onder meer) de gevolgen van de Zwarte Dood en de economische teloorgang van de stad. In een tweede artikel zoomt Roelens in op de religieuze discoursen, zoals enerzijds het stilzwijgen van de godszonde en anderzijds, paradoxaal genoeg, de voortdurende apocalyptische waarschuwingen, die circuleerden in de laatmiddeleeuwse Zuidelijke Nederlanden.⁵⁹ Daarbij accentueert Roelens hoe die religieuze discoursen de perceptie over en prosecutie van sodomie in de stedelijke samenleving fors beïnvloedden.

Religie en de stad: conflicten, devotie en gebedshuizen

Het onderzoek naar religie en stadsleven kenmerkt zich door een nadruk op interregionale politieke en institutionele netwerken in de middeleeuwen. Jos Stöver geeft een herinterpretatie van de ballingschap van Utrechtse bisschoppen naar Sint-Odiliënberg en Deventer tussen 857 en 925, in gang gezet door een Noormanneninvasie.⁶⁰ Haar verdere verloop werd echter bepaald door de groeiende invloed van de Oost-Frankische koningen in het gebied. Stöver reconstrueert het familienetwerk van de Ricfrieden die sinds de negende eeuw een dominante rol speelden in Utrecht. De Oost-Frankische koning Hendrik I (regeerperiode 912-936) raakte via zijn huwelijk met dit netwerk verzwagerd, hetgeen de terugkeer van de bisschopszetel in deze regeerperiode verklaart.

Nicolas Desseaux bespreekt de interactie tussen religie en politiek aan de hand van de hervestiging van relieken naar de stad Lille in de elfde eeuw.⁶¹ Via een creatieve combinatie van bronnen ontstaat een globale datering en contextualisering van de komst van diverse relieken in de twee decennia na de stichting van de Sint-Pietersbasiliek en kapittel in 1055. Het kapittel

57 Marianne Laurijssens, 'Een Bredase citytrip avant la lettre. De cultuurhistorische identiteit van Breda en de ontwikkeling van het stedelijk toerisme en de toerisme promotie in de periode 1889-1937', *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 73 (2020) 41-63.

58 Jonas Roelens, 'Het Sodom van het noorden. Mogelijke verklaringen voor de sodomierepressie in Brugge (ca. 1400-1700)', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 157:2 (2020) 185-234.

59 Jonas Roelens, 'Om dese sonde es God gram. Sodomie en lekende devotie in de Zuidelijke Nederlanden', *Leidschrift* 35:2 (2020) 21-26.

60 Jos Stöver, 'Proh dolor! De Utrechtse ballingschap (857-circa 925) in ander licht', *Jaarboek Oud Utrecht* (2020) 134-163.

61 Nicolas Desseaux, 'Les enjeux politiques et religieux des translations de reliques à Lille au XIe siècle', *Revue du Nord* 102:436 (2020) 489-509.

zelf was daarbij een opvallende afwezige. Initiatieven om relieken te verkrijgen bij andere instellingen werden juist genomen door de graven van Vlaanderen. Relieken waren derhalve een politiek instrument voor het uitdragen van grafelijk gezag en het stimuleren van de nederzetting.

De onderlinge verwevenheid van religieuze instellingen staat centraal in de bijdrage van Jean-Louis Kupper en Julien Maquet.⁶² Op basis van een relatief onbekende briefwisseling tussen het aartsbisdom Keulen en het bisdom Luik brengen zij de geografische spreiding van de Godsvrede-beweging nauwgezet in kaart. De correspondentie (circa 1128-1137) omvat een vraag aan het bisdom Luik over excommunicatie in het kader van de Godsvrede. Dit verzoek was juridisch gezien enkel zinnig wanneer Luik een senioriteit bezat, in tegenstelling tot de traditionele veronderstelling dat de Godsvrede zich van Keulen (1083) naar Luik had bewogen.

De overige bijdragen richten zich op religieuze organisaties in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stad. Marlies Draaisma presenteert de Pieterskerk in Leiden als een sterk gedecentraliseerde religieuze ruimte als gevolg van de veelzijdige lekendevotie.⁶³ In haar artikel analyseert ze de memoriecultuur georganiseerd door het Zevengetijdencollege tussen 1430 en 1572 als een langzame stapeling van materiële en performatieve elementen. Het college verzorgde bijvoorbeeld niet alleen een dagelijks getijdengebed, maar ook dagelijkse, wekelijkse en jaarlijkse memoriendiensten. Devotie omvatte voor de laatmiddeleeuwse parochiaan een gedecentraliseerd geheel van vieringen en muziek, dat zich niet beperkte tot het hoofdaltaar. Eddy Van de Voorde geeft een overzicht van de leden van het Broederschap van Sint Cornelius in Diegem tijdens de zeventiende eeuw.⁶⁴ Deze broederschap vormde een netwerk met leden afkomstig uit dorpen en steden in het gehele hertogdom Brabant. Van de Voorde toont aan hoe pieken in het aantal ingeschreven leden samenvielen met oorlogssituaties en economisch zware jaren, tekenen dat volksreligiositeit juist in deze perioden sterk tot bloei kwam. De bijdrage van Jean-Paul Peeters betoogt, tot slot, hoe een religieuze organisatie als de Duitse Orde een constante factor vormde in de stad Vilvoorde tussen de dertiende en achttiende eeuw.⁶⁵ Hoewel een gasthuis van de orde al in 1238 van de hand werd gedaan, breidde de orde haar grondbezit verder uit en bleef zo lokaal betrokken als geldschietter voor zowel het stedelijk patriciaat als de lokale adel.

Een terugkerend onderwerp is de relatie tussen katholieken en gereformeerden in de Lage Landen. Carolina Lenarduzzi schetst hoe katholieke Amsterdammers, na de machtsovername door gereformeerden in 1578, omgingen met hun degradatie in burgerschap.⁶⁶ Egodocumenten tonen hoe katholieken kleinschalige 'opvallend onopvallende' verzetsdaden stelden. Daarmee stootten ze niet enkel gereformeerden tegen de borst, maar ook andere katholieken die extra sancties vreesden. Dat katholieken zich niet zomaar neerlegden bij hun tweederangs burgerschap, wordt ook duidelijk in het artikel van Gerard van Gurp.⁶⁷ In een hoogoplopend

62 Jean-Louis Kupper en Julien Maquet, 'L'Église de Cologne consulte l'Église de Liège sur un problème soulevé par l'application de la Paix de Dieu (1128-1137). Sur les trois formes de l'excommunication', *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 186 (2020) 5-22.

63 Marlies Draaisma, 'Een ruimte vol gebed en gezang. Het Zevengetijdencollege binnen de devotionele ruimte van de Pieterskerk in laatmiddeleeuws Leiden', *Holland. Historisch Tijdschrift* 52:4 (2020) 148-156.

64 Eddy Van de Voorde, "'Den Boeck der Broederscap.'" Een 17de-eeuws Sint-Corneliusregister (Diegem), *Eigen Schoon & de Brabander* 103:4 (2020) 395-408.

65 Jean-Paul Peeters, 'De Duitse ridderorde te Vilvoorde (dertiende-achtttiende eeuw)', *Eigen Schoon & de Brabander* 103:2 (2020) 167-172.

66 Carolina Lenarduzzi, "'Daar de tiranij en ketterij regere, de vrijheijt swichte doet.'" De 17de-eeuwse katholieke blik op gereformeerd Amsterdam, *Holland. Historisch Tijdschrift* 3 (2020) 119-128.

67 Gerard van Gurp, 'Godsdienstvrede in Eindhoven en de vrijheid van de ambachtsgilden', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 37 (2020) 133-155.

achtttiende-eeuws conflict eisten Eindhovense katholieken dat hun privileges in het stadsbestuur behouden bleven. Die reactie staat volgens Van Gulp in contrast met de vaak passieve houding van katholieken in confrontaties.

Louise Deschryver toont dat de verschillen tussen katholieken en calvinisten ook tot uiting kwamen in de sensorische realiteit van rituelen.⁶⁸ In haar artikel analyseert ze een scala aan bronnen om de zintuiglijke verschillen van begrafenisrituelen in de zestiende-eeuwse steden Luik en Doornik bloot te leggen. Deschryver laat zien hoe het sobere begrafenisritueel van de calvinisten een sterke impact had op de katholieke bevolking. Het onderzoek levert een bijdrage aan kennis over de zintuiglijke beleving van religie en de gemeenschaps- en identiteitsvorming die daarmee gepaard gaan.

Vanuit kunsthistorische hoek is ook oog voor religieuze stadsgeschiedenis. Léonie Marquaille gaat aan de slag met enkele bronnen over de materiële eigendommen van de ongeschoeide karmelieten in Amsterdam (1662-1730).⁶⁹ Ze beschrijft hoe twee huizen werden aangekocht en omgevormd tot een kerk voor Franstalige katholieken. De bronnen bieden een goede kijk op de materialiteit waarmee katholieken hun geloof (moesten) belijden in de Republiek. Wie geïnteresseerd is in moderne religieuze (bouw)kunst leest best het artikel van Jaap Versteegh.⁷⁰ Hij bestudeert hoe een combinatie van invloeden – van de *arts-and-crafts* beweging over lokale media tot Nederlandse kunstenaars – leidde tot ontwikkelingen in de bouw en inrichting van Nederlandse katholieke gebouwen tijdens het interbellum. Het artikel biedt een aanzet tot meer onderzoek naar religieus geïnspireerde, moderne kunst – een kunstvorm die nog steeds weinig aandacht krijgt.

Sociale bewegingen en protest

Diverse sociaal-historische studies naar de moderne stad bestuderen sociale bewegingen, *civil society* en liefdadigheid. Luc Peiren herpakt met stakingen en de arbeidersbeweging een ouder historiografisch thema maar dan met de focus op een niet-traditionele groep actievoerders, namelijk de winkelbedienden van de Antwerpse Grand Bazar tijdens de algemene Belgische staking in 1936. Gebaseerd op het archief van de winkeldirectie schetst hij het verloop van de succesvolle staking en hoe de directie met steun van het stadsbestuur de staking probeerde te managen en de vakbond buiten te sluiten.⁷¹ Aad Koster richt zich op een ‘nieuwe’ sociale beweging, die voor homo-emancipatie, maar laat zien dat er allang vóór de jaren zestig verenigingen en ontspanningsgelegenheden voor homoseksuelen ontstonden. De stedelijke insteek maakt veel inzichtelijk: hoe internationale contacten en invloeden lokaal doorwerkten, welke spanningen er waren tussen meer gematigde en activistische groepen, maar ook hoe in Rotterdam lange tijd de wetgeving en politiehandhaving jegens homoseksuelen strenger waren dan in andere grote Nederlandse steden.⁷²

68 Louise Deschryver, ‘You only die once. Calvinist dying and the senses in Lille and Tournai during the Dutch Revolt’, *Early Modern Low Countries* 4:1 (2020) 35-57.

69 Léonie Marquaille, ‘De ongeschoeide karmelieten in Amsterdam 1662-1730. Hun eerste adressen en het interieur van de kerk aan de Bloemmarkt’, *Amstelodamum* (2020) 206-219.

70 Jaap Versteegh, ‘Versobering van vormgeving als uiting van individualisering van geloof. Katholieke kunst in Utrecht-Oost’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (2020) 50-73.

71 Luc Peiren, ‘De staking van 1936 in de Grand Bazar van Antwerpen’, *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen* 25:1 (2020) 43-54.

72 Aad Koster, ‘Sterker door strijd. Honderd jaar homo-emancipatie in Rotterdam’, *Rotterdams Jaarboekje* (2020) 177-217.

Sophie Vries contextualiseert haar studie naar de damesliefdadigheidsvereniging Dorcas in Zutphen knap in de (inter)nationale literatuur over particuliere armenzorg en liefdadigheid in de lange negentiende eeuw. Voor de vrouwelijke bestuursleden uit de bovenlaag was Dorcas een manier om een publieke functie uit te oefenen. Op basis van bewaard gebleven huisbezoekschriften laat Vries zien hoe bestuurders hun liefdadigheid ook zagen als manier om behoeftigen te ‘beschaven’ door bijvoorbeeld het uitbannen van alcohol, maar eveneens hoe arme vrouwen wel degelijk *agency* hadden in het combineren van verschillende vormen van hulp of het benutten van dit contact voor extra steun.⁷³

Bart van der Steen, Charlotte van Rooden en Merel Snoep analyseren hoe de beeldvorming over krakers evolueerde doorheen de jaren zeventig en tachtig van vorige eeuw.⁷⁴ Door middel van een woordanalyse van artikelen uit het *Leidsch Dagblad* bestuderen ze hoe verschillende krakersgroepen positieve dan wel negatieve beeldvorming genereerden. Het artikel breidt het beeld rond krakers uit door zowel kleinstedelijke als atypische krakersgroepen te onderzoeken. De bijdrage van Elisa Hendriks, Blerina Nimanaj en Bart van der Steen over Britse krakers in Leiden in de jaren 1970 sluit hier naadloos op aan.⁷⁵ Via een framing-analyse onderzoeken de auteurs de negatieve beeldvorming rond deze atypische krakersgroep. Samen tonen de artikels aan dat beeldvorming van doorslaggevend belang was voor de omgang met, het beleid rond en het onderzoek over krakers.

Paul Reef onderzoekt in zijn artikel de kritiek op de Amsterdamse Olympische kandidatuur in 1984-1986. Hij bespreekt dat waar het organisatiecomité van de Spelen economische en stedelijke groei als mogelijke positieve gevolgen benadrukte, burgers en activisten de kandidatuur vanwege een negatieve invloed op de leefomgeving sterk betwistten. Amsterdam is volgens Reef een van de eerste steden waar men actief tegen de sociale en stedelijke impact van de Olympische Spelen protesteerde. Ondanks de kleine schaal van de protesten ziet hij dit activisme als belangrijke voorloper van hedendaagse protestbewegingen tegen mega-sport-evenementen.⁷⁶

Erfgoed, herinnering en identiteit

In het cultuurhistorisch onderzoek ligt de nadruk het afgelopen jaar op het belang van erfgoed voor de vorming van herinneringen en identiteiten van individuen, regio's, landen en allerlei niveaus hiertussen. Lisa Demets onderzoekt in haar artikel de ontstaanscontext van de *Flandria Generosa C.*-kroniek. Deze vijftiende-eeuwse kroniek is volgens haar een van de belangrijkste historiografische bronnen voor het graafschap Vlaanderen. Ze situeert de oorsprong in vroeg vijftiende-eeuws Brugge en benadrukt het belang van deze stad in de Vlaamse oorsprongsmythe en herschrijving van de kroniek. Brugge en meer specifiek de Eeckhoutabdij is de meest waarschijnlijke schrijftcontext.⁷⁷ De kroniekschrijver Jean d'Outremeuse compo-

73 Sophie Vries, 'Liefdadige dames en behoeftige naaisters. Damesvereniging Dorcas te Zutphen, 1844-1927', *Bijdragen en Mededelingen Gebe* 111 (2020) 197-224.

74 Bart van der Steen, Charlotte van Rooden en Merel Snoep, 'Who are the squatters? Challenging stereotypes through a case study of squatting in the Dutch city of Leiden, 1970-1980', *Journal of Urban History* 46:6 (2020) 1368-1385.

75 Elisa Hendriks, Blerina Nimanaj en Bart van der Steen, "'Zodra wij er zijn, komen de roddels op gang.'" Britse krakers en de strijd om beeldvorming in Leiden tijdens de jaren negentig', *TSEG – Low Countries Journal of Social and Economic History* 17:2 (2020) 5-30.

76 Paul Reef, 'NOlympics in Amsterdam! De strijd over de stedelijke ruimte en het politieke krachtenveld rondom Amsterdams Olympische kandidatuur, 1984-1986', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 133:4 (2020) 659-686.

77 Lisa Demets, 'De *Flandria Generosa C.* Een kroniek van Vlaanderen uit de Brugse Eeckhoutabdij aan het begin van de vijftiende eeuw', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 157:1 (2020) 39-71.

neerde nieuwe faam voor Luik in zijn *Myreur des histors* (ca. 1399). Anne Latowsky beschrijft gedetailleerd hoe de auteur het genre van de universele kroniek gebruikt (of misbruikt) door episch materiaal te vermengen met een chronologische geschiedenis om de stad een centrale plek toe te dichten in het verhaal van het westerse christendom.⁷⁸

Theo van der Heijden bestudeert het gebruik van de spotnaam Kalverschieters voor Delftenaren in de Nederlandse literatuur vanaf de zestiende eeuw. Delftenaren zouden tijdens de Opstand tegen Spanje in het donker op een kalf hebben geschoten in plaats van op de vijand. In de zeventiende eeuw werd de spotnaam Kalverschietser gebruikt om Delftenaren belachelijk te maken om hun vermeende lomphheid. Later werd het voorval meer gezien als grappige anekdote in toneelstukken, moppen of andere verhalen. Uiteindelijk raakte het geven van stedelijke spotnamen uit de mode, behalve in de carnavalscultuur.⁷⁹

Marianne Eekhout beschrijft hoe de Napoleontische tijd (1810-1813) doorwerkte in negentiende-eeuws Dordrecht door de overlevering van materiele cultuur uit de Franse periode te onderzoeken. Eekhout laat zien dat 'foute' objecten, ontstaan in de context van de inlijving, een voorname plek hebben gekregen in de Dordtse geschiedenis omdat ze niet herinneren aan vijandschap, maar aan lokale mijlpalen, momenten van trots en saamhorigheid, zoals het bezoek van Napoleon (1811) of de vredesonderhandeling van Matthijs Beelaerts (1813).⁸⁰

Binnen het brede thema van de stedelijke herinneringscultuur valt ook de comparatieve studie naar de 'Oral histories of cinema audiences', waarin de receptiegeschiedenis van de bioscoopfilm centraal staat. De onderzoekers bestuderen welke herinneringen Europese vrouwen hebben aan bioscoopbezoeken in de jaren vijftig. Hiervoor maken ze gebruik van interviews die ze vervolgens in hun sociaal-culturele context plaatsen. De studie toont aan in welke mate de stedelijke omgeving, de politiek, en de sterren van toen de herinneringen aan de ervaring vormgeven.⁸¹ De verhoudingen tussen memorabilia, stad en stedeling komen ook terug in een artikel van Jori Zijlmans over het 145-jarige bestaan van museum De Lakenhal. De conservator schetst in grote lijnen de ontwikkeling van het Leidse museum en zijn collectie. Ze laat zien hoe het instituut door de decennia heen groeide in zowel omvang als betekenis, meebewegend met de maatschappelijke trends, maar steeds geleid door de geschiedenis van de Sleutelstad.⁸²

Dat culturele identiteit een dosis creativiteit vergt, blijkt uit het onderzoek van Wilma van Giersbergen naar de Rotterdamse kunstschilders die hun opleiding genoten aan de Antwerpse Academie in de periode 1823-1830, de jaren waarin werd groepen en gestreden om de autonomie van de Zuidelijke Nederlanden. Van Giersbergen volgt de Hollanders in deze periode en daarna, en maakt (visueel) duidelijk welke weerslag de afscheiding had op hun werken, voornamelijk historiestukken in relatie tot de Belgische identiteit.⁸³ Hilke Arijs en Bart Moens schrijven over de streekidentiteit van het Pajottenland, ten westen van Brussel, dat zich sinds

78 Anne Latowsky, 'Pure and impure *gestes*. The generation of history in Jean d'Outremeuse's *Myreur des histors*', *Journal of Medieval History* 46:2 (2020) 179-197.

79 Theo van der Heijden, 'Sporen van kalverschieters in de Nederlandse literatuur', *Historisch Jaarboek Delft* 29 (2019/2020) 45-60.

80 Marianne Eekhout, 'De keizer en de adelaar. Materieel cultuur uit de tijd van Napoleon, 1810-1813', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 133:3 (2020) 477-498.

81 Pierluigi Ercole, Lies Van de Vijver en Daniela Treveri Gennari, 'Challenges to comparative oral histories of cinema audiences', *Journal for Media History* 23:1-2 (2020) 1-18.

82 Jori Zijlmans, '145 jaar Museum De Lakenhal (1874-2019). Van Leidens Ontzet tot Rembrandt', *Leids Jaarboekje* 112 (2020) 15-25.

83 Wilma van Giersbergen, 'De invloed van de Antwerpse kunstacademie op de Rotterdamse historieschilders van 1830', *Historisch-ANT. Jaarboek voor Antwerpse Geschiedenis* 8 (2020) 71-97.

kort profileert als het land van Pieter Bruegel de Oude, ondanks dat sterke aanwijzingen hiervoor ontbreken. Hun studie toont aan hoe de Vlaamse Pajotten de beroemde schilder toe-eigenen om hun nostalgische landelijke identiteit te bekrachtigen, enerzijds om toeristen aan te trekken en anderzijds om weerstand te bieden tegen de oprukkende grootstad.⁸⁴

Dit jaar was er ook aandacht voor de betwiste stedelijke ruimte. Davy Verbeke presenteert een alternatief voor de verbeelding van het Belgische koloniale verleden in de publieke ruimte. Verschillende steden hebben al gehoor gegeven aan de roep om koloniale beelden te verwijderen, maar volgens Verbeke resulteert dit weghalen op de lange termijn in een aantasting van het kritisch historisch bewustzijn. De beelden dwingen volgens hem namelijk ook tot reflectie. Hij roept op tot een creatieve transformatie van bestaand koloniaal erfgoed, een oprichting van nieuwe postkoloniale monumenten en tot het uitnodigen van Congolezen om mede de Belgische publieke ruimte vorm te geven.⁸⁵

Idesbald Goddeeris bespreekt, door analyse van verschillende recente publicaties, het verschil tussen de Nederlandse en Belgische omgang met het koloniale verleden. De werken die hij analyseert, bespreken het Belgische koloniale verleden, standbeelden in de publieke ruimten en laten het verschil tussen Nederland en België zien. Goddeeris analyseert ook verschillende wandelgidsen die hun lezers wijzen op zichtbare koloniale overblijfselen in de stedelijke ruimte. Nederland was hier volgens hem al eerder actief mee bezig omdat het koloniale verleden centraler staat in de Nederlandse geschiedenis. Daarnaast is de kwestie in België gevoelig vanwege de rol van het koningshuis en de lange afwezigheid van Congolese stemmen in het Belgische debat.⁸⁶

In een artikel over straatpoëzie in Utrecht laat Kila van der Starre zien hoe straatpoëzie een eeuwenoud fenomeen is dat nog steeds bestaat in de huidige stedelijke ruimte en vooral vanaf de late twintigste eeuw een stimulans kreeg. Sommige van deze gedichten spreken de lezer direct aan of herinneren aan een gebeurtenis die belangrijk was voor de stad of de specifieke plaats waar het gedicht is aangebracht. Het samenspel van gedicht en omgeving versterkt de betekenis. Het doel van straatpoëzie is volgens Van der Starre niet alleen esthetisch, maar ook om te herinneren, te democratiseren en te verheffen.⁸⁷

Vroege stadsontwikkeling

De vroege ontwikkeling van stratenpatronen komt terug in twee artikelen. Robert Nouwen schrijft een *status quaestionis* over het Romeinse wegennetwerk tussen Tongeren en Tienen. Hierbij wijst hij vooral de grote erfgoedwaarde voor de regio rond Tongeren aan. Enerzijds vanwege het innovatieve karakter van het Romeinse wegennetwerk dat zowel militaire, commerciële als communicatieve functies had die soms lang bleven doorwerken tot lang na de Romeinse periode. Anderzijds bleef dit deel van het netwerk uitzonderlijk goed bewaard.⁸⁸ Stadsarcheoloog Tim de Ridder stelt dat Vlaardingen vermoedelijk reeds verbonden was met het Romeinse wegennet. Archeologische onderzoek wijst de Hoogstraat in Vlaardingen aan

84 Hilke Arijns en Bart G. Moens, 'Van "Bruegel in het Pajottenland" naar een "Pajotse Bruegel"'. Een onderzoek naar de verbondenheid tussen Pieter Bruegel de Oude en de Pajotse streekidentiteit', *Eigen Schoon & De Brabander* 103:2 (2020) 183-203.

85 Davy Verbeke, 'Verlegde Sisyfus een steen? Gecontesteerd Belgisch koloniaal erfgoed en de herdenking van de herdenking (2004-2010)', *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen* 25:3 (2020) 50-59.

86 Idesbald Goddeeris, 'Mapping the colonial past in the public space. A comparison between Belgium and the Netherlands', *BMGN – Low Countries Historical Review* 135:1 (2020) 70-94.

87 Kila van der Starre, 'Straatpoëzie in Utrecht', *Oud-Utrecht* (2020) 106-133.

88 Robert Nouwen, 'De Romeinse weg tussen Tongeren en Tienen', *Het oude land van Loon* 99 (2020) 69-95.

als de (voorlopig) oudst bewoonde straat van Holland. Die straat, gunstig gelegen langs de oevers van de Vlaarding, lijkt terug te gaan tot de achtste eeuw, lang voor Vlaardingen een belangrijke versterking en handelsplaats was voor de graven van Holland in de elfde eeuw.⁸⁹

De cruciale rol die land- en zeewegen spelen in de ontwikkeling van stedelijke nederzettingen wordt ook aangehaald door Johans Kreek. Hij lanceert een nieuwe hypothese over het ontstaan van Kampen in de twaalfde eeuw. In plaats van te veronderstellen dat de handelsstad ontstaan is als een agrarische nederzetting, betoogt hij dat het ontstaan gesitueerd dient te worden in een commerciële context. Schippers en kooplieden hadden nood aan een overslagplaats op de IJssel en maakten hiervoor gebruik van veranderingen in het landschap.⁹⁰

Hans Witmer bespreekt in het tweede deel van zijn nieuw ruimtelijk ontwikkelingsmodel van 's-Hertogenbosch de periode 1170-1400. Hierbij heeft hij vooral aandacht voor archeologische en bouwhistorische elementen. De stedelijke ontwikkeling werd tot 1300 vertraagd door meerdere overstromingen in de regio. De eerste vermeldingen van belangrijke handelsplaatsen – de Lakenhal, het Vleeshuis en het Broodhuis – dateren dan ook pas van het einde van de dertiende eeuw. Bovendien is de verzelfstandiging van het stadsbestuur zichtbaar in de fysieke stadsontwikkeling. Hij ziet de verplaatsing van het stadhuis als een uiting van het stadsbestuur om zich los te rukken van het hertogelijk gezag.⁹¹

Onderzoek naar de stedenbouwkundige ontwikkeling van historische steden is vaak gericht op belangrijke structuren zoals stadsversterkingen en prominente straten. Femke de Roode presenteert nieuwe bouwhistorische en archeologische inzichten in de ontwikkeling van de Nijmeegse stadsversterking in de middeleeuwen.⁹² Het bestaan van de oudste, ovalen omwalling uit de dertiende eeuw blijft onzeker, maar de opmerkelijke laatmiddeleeuwse stadsversterking met dubbele ommuring is thans goed gedocumenteerd: deze ontstond mogelijk al rond 1350, maar versteende pas in het eerste kwart van de vijftiende eeuw. Net als in andere steden werden de Nijmeegse versterkingswerken niet enkel voor defensieve doeleinden gebruikt. Suzanne de Lijsjer belicht de uiteenlopende functies van de Nijmeegse stadspoorten en verdedigingstorens door de eeuwen heen.⁹³ Sommige deden dienst als woning, gevangenis, gekkenhuis of bedrijfsruimte; andere werden dan weer gebruikt als opslagplaats voor buskruit, suikerbieten of ijs; en de bekende Belvédère was al sinds de zeventiende eeuw vermaard als feestlokaal met uitkijktoren.

Ook in Leiden werd in 'poorten' gewoond, al heeft de term hier een andere betekenis: de 'poort' is de smalle doorgang naar een tuin of achtererf binnen een bestaand bouwblok dat dankzij deze toegang kon worden volgebouwd met woningen om zo het ruimtegebrek en woningtekort in de stad op te vangen. De kleine, goedkope, haastig gebouwde poortwoningen waren bestemd voor de allerarmsten. Hun aantal nam snel toe rond 1600, zo blijkt uit de studie van Herman van Hooidonk en Kees Walle, die niet minder dan 324 poorten en gangen in Leiden in kaart brengt en tevens een beeld schetst van de vaak mensonterende woonom-

89 Tim de Ridder, 'De oudst bewoonde straat van Holland? Archeologisch onderzoek naar de Hoogstraat in Vlaardingen', *Holland. Historisch Tijdschrift* 52:2 (2020) 52-60.

90 Johans C.G. Kreek, 'Ontstaan en vroege ontwikkeling van Kampen. De topografie van de binnenstad opnieuw bekeken', *Tijdschrift voor Historische Geografie* 5:2 (2020) 66-87.

91 Hans Witmer, 'Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch. Een ontwikkelingsmodel van de stad van 1170 tot 1400 (deel 2)', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 37 (2020) 15-65.

92 Femke de Roode, 'De Nijmeegse stadsmuren. Nieuwe archeologische inzichten in de ontwikkeling van de Nijmeegse stadsversterking', *Jaarboek Numaga* 67 (2020) 11-39.

93 Suzanne de Lijsjer, 'Van vestingwerk tot visitekaartje van de stad. De verschillende functies van Nijmeegse verdedigingstorens en stadspoorten door de eeuwen heen', *Jaarboek Numaga* 67 (2020) 41-69.

standigheden in deze poorten, waaraan pas in het begin van de twintigste eeuw een einde kwam.⁹⁴ Aan het andere uiterste op vlak van stedelijk wonen is er de Maliebaan in Utrecht, een prestigieuze woonstraat voor de stedelijke elite, aangelegd in 1637 en oorspronkelijk gebruikt voor het maliespel, een aan golf verwant balspel.⁹⁵ Volkmar Eidloth en Hans Renes vergelijken deze Utrechtse laan met andere maliebanen in Nederland en Europa en tonen aan dat deze paste in een internationale trend die zijn hoogtepunt kende in de zeventiende eeuw, al was de Utrechtse speelbaan dan vooral gericht op studenten.

Sinds de negentiende eeuw worden steeds meer van deze historische gebouwen, straten en landschappen beschermd, maar de omgang met het bouwkundig en landschappelijk erfgoed is sindsdien sterk geëvolueerd. Jelle Lisson biedt een beknopt overzicht van de geschiedenis van het juridisch kader en de bevoegde instanties in België, vanaf de oprichting van de Commissie voor Monumenten in 1835 tot het Onroerenderfgoeddecreet van 2013.⁹⁶

De veranderende moderne stad

Afgelopen jaar is er veel aandacht geweest voor het veranderend gezicht van de stad als gevolg van stedelijke uitbreiding en ontwikkeling. Modernisering, renovatie en onderhandeling komen als kernthema's naar voren. De vergelijking tussen Haarlem en Leiden rond 1800 die Minke Walda maakt, richt zich echter op de bouwpraktijk van krimpende steden. Door middel van verzoekschriften van inwoners van de twee steden laat Walda zien hoe er niet alleen leegstand en afbraak was, maar dat inwoners zich vooral ook bezig hielden met functiewijziging.⁹⁷

Henk Wierds laat in een beeldverhaal de veranderingen van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw in de moderniserende Hortusbuurt in Groningen zien.⁹⁸ Centraal in het verhaal staan de actiegroepen en buurtcomités van de bewoners, die zich verzetten tegen plannen voor het slopen van historische gebouwen en zich inzetten voor renovatie. Jan van den Noort beschrijft hoe in dezelfde periode vanuit buurtbewoners en linkse actiegroepen verzet ontstond tegen stadsvernieuwing en -sanering in de oude buurten van Rotterdam. Tegelijkertijd begon de gemeente meer gematigde wijkorganisaties vanaf de jaren zestig te bevorderen. Ze werkte bijvoorbeeld samen met Aktiegroep Het Oude Westen, wat resulteerde in meer burgergerichte stadsvernieuwing.⁹⁹ In het artikel van Noor Mens staat waardering voor de Westelijke Tuinsteden van Amsterdam centraal.¹⁰⁰ Mens laat zien hoe hedendaagse plannen voor verdichting in Nieuw-West de erfgoedwaarden, namelijk 'de ruimtelijke en programmatische samenhang op het niveau van de buurt', van de Westelijke Tuinsteden bedreigen.

Niet alle stadsvernieuwingprojecten uit de twintigste eeuw waren schadelijk voor het gezicht van de stad. In een artikel over de Rotterdamse Coolsingel gaat Paul van de Laar in op de ontwik-

94 Herman van Hooidonk en Kees Walle, "Haalt neer nu ied're vunze hut. Die zonde kweekt en nood." Over de Leidse poorten en hun bewoners, *Leids Jaarboekje* 112 (2020) 68-93.

95 Volkmar Eidloth en Hans Renes, 'De Maliebaan in internationaal perspectief. Een zeventiende-eeuwse stedenbouwkundige en landschappelijke innovatie', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2020) 10-33.

96 Jelle Lisson, 'Een korte geschiedenis van de zorg voor bouwkundig en landschappelijk erfgoed in België en Vlaanderen', *Eigen Schoon en De Brabander* 103:1 (2020) 3-9.

97 Minke Walda, 'Bouwen in de krimpende stad. Renovatie, functieverandering en vergroening in Haarlem en Leiden rond 1800', *Bulletin KNOB* 119:1 (2020) 25-46.

98 Henk Wierds, 'Van transformatie naar renovatie. De Hortusbuurt 1960-1980', *Historisch Jaarboek Groningen* (2020) 84-105.

99 Jan van den Noort, 'Een dynamische wijk. Het ontstaan van Aktiegroep Het Oude Westen', *Rotterdams Jaarboekje* (2020) 218-236.

100 Noor Mens, 'Waardering en stedelijke vernieuwing van de Westelijke Tuinsteden in Amsterdam', *Bulletin KNOB* 119:3 (2020) 19-37.

kelingen die de straat door de jaren heeft doorgemaakt – van stadsgracht tot bruisende boulevard tot *city-lounge* – en de betekenis hiervan voor de identiteit van de stad. Van de Laar bestudeert de straat als microkosmos die een weerspiegeling van Rotterdam in al haar facetten geeft. De straat toont volgens hem Rotterdam als een stad van energie en vooruitgang die nog vaker belooft te veranderen.¹⁰¹ Een vergelijkbare stelling poneert Judith Gussenhoven in haar beschrijving van de modernisering vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw en dan met name het Forum-gebied (onder meer de huidige Coolsingel). Stedelijke plannenmakers gaven hier al voor het bombardement van 1940 hun ideeën over een betere toekomst gestalte in steen: achtereenvolgens stond er een ziekenhuis, gevolgd door een bank en tegenwoordig staan er woontorens en winkels.¹⁰²

De keerzijde van deze modernisering was de stedelijke crisis van de jaren zestig en zeventig, toen veel stadsdelen een slechte naam kregen en leegstroomden. Tim Verlaan onderzoekt deze episode aan de hand van de Amsterdamse binnenstad en Bijlmer.¹⁰³ Meer in het bijzonder analyseert hij de emoties van de betrokken actoren, met name die van de betrokken politici en beleidsmakers. Enerzijds hadden zij reële angst voor stedelijk verval en versterkten ze daarmee het crisisvertoog, maar anderzijds maakten zij gebruik van deze emotie om bepaalde plaatsen en groepen te onderscheiden. Stedelijke herontwikkeling was niet alleen gericht op de materiële renovatie van de stad, maar ook op het sociale weefsel daarvan.

Onderzoek naar de stedelijke ruimte richt zich ook op de inrichting en beleving van die ruimte. Anneleen Arnout bespreekt de dagelijkse beleving van de Kalverstraat als winkelgebied tijdens de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Waar bestaand onderzoek vooral kijkt naar het warenhuis en felle emoties die hierbij kwamen kijken, laat Arnout zien dat de dagelijkse beleving van een winkelstraat als de Kalverstraat veel bredere invloeden had. De vele gebruikers van de straat met hun verschillende wensen en doelen probeerden deze op verschillende manieren te verwezenlijken. Het was vooral de winkelende wandelaar die uiteindelijk het straatbeeld bepaalde.¹⁰⁴

Martijn van den Hurk en Tuna Tasan-Kok onderzoeken de publieke en commerciële partijen die betrokken waren bij stadsvernieuwingsprojecten sinds 1980.¹⁰⁵ De auteurs benadrukken de flexibiliteit waarmee omgegaan wordt met contracten, maar vragen zich wel af wat de gevolgen zijn van deze informele dynamiek voor sociale en ruimtelijke rechtvaardigheid. Cedric Goossens, Stijn Oosterlynck en Lieve Bradt, tot slot, bespreken hoe ogenschijnlijk apolitieke interventies kunnen leiden tot gentrificatie, maar benadrukken het veelzijdige karakter daarvan.¹⁰⁶ Het gaat bij hen specifiek om de vergroeningsinitiatieven in de wijk Brugse Poort in Gent vanaf de late jaren negentig. Een uitgebreide dataset met interviews wijst op het belang van emotionele vervreemding. Vergroeningsinitiatieven ontstonden veelal vanuit partnerschappen tussen overheden en nieuwe bewoners. Dit leidde tot een gevoel van marginalisering en vervreemding bij de oorspronkelijke buurtbewoners, en vormde een gevoelsmatige opmaat voor gentrificatie.

101 Paul van de Laar, 'De Coolsingel: van singel tot city-lounge', *Holland. Historisch Tijdschrift* 52:4 (2020) 70-78.

102 Judith Gussenhoven, "'Daar kan iets groots gebouwd!'", *Rotterdams Jaarboekje* (2020) 156-176.

103 Tim Verlaan, "'The city is collapsing under our very own eyes.' Spaces and emotions of the Dutch urban crisis", *Moderne Stedsgeschiede* 51:1 (2020) 65-81.

104 Anneleen Arnout, 'Knooppunt van emoties. De beleving van de Kalverstraat tijdens de late 19de en vroege 20ste eeuw', *Holland. Historisch Tijdschrift* 52:4 (2020) 61-69.

105 Martijn van den Hurk en Tuna Tasan-Kok, 'Contractual arrangements and entrepreneurial governance. Flexibility and leeway in urban regeneration projects', *Urban Studies* 57:16 (2020) 3217-3235.

106 Cedric Goossens, Stijn Oosterlynck en Lieve Bradt, 'Livable streets? Green gentrification and the displacement of longtime residents in Ghent, Belgium', *Urban Geography* 41:4 (2020) 550-572.

Stadscartografie

De bekende zestiende-eeuwse stadsplattegronden van Jacob van Deventer zijn van onschatbare waarde voor stadshistorici, maar roepen nog steeds vele vragen op. Bram Vannieuwenhuize en Sander D'haene onderzoeken Van Deventers stadsplannen van Kortrijk.¹⁰⁷ Ze dateren deze drie kaarten (losse kaart, atlaskaart en bijkaart) tussen 1569 en 1572, ook al is in de Kortrijkse stadsrekeningen van deze jaren geen spoor van Van Deventers bezoek teruggevonden. Hun digitale analyse van de kaarten toont niet alleen aan dat deze planimetrisch erg nauwkeurig zijn, maar ook dat de ruimtelijke verhouding tussen bebouwing, wegennet en open ruimte in Kortrijk zeer vergelijkbaar is met deze in andere steden in de zestiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden. Ook de middeleeuwse stadsontwikkeling van Kortrijk valt op Van Deventers stadsplan nog steeds goed af te lezen.

Hoe Van Deventer zijn stadsplannen precies vervaardigde en welke meetmethode hij daarbij gebruikte blijft onduidelijk. Zo tekende hij op zijn stadsplannen stippellijnen in de straten. Tot nu toe werd verondersteld dat deze het wandeltraject van de cartograaf weergeven, waarbij de stippen de lengte van een meetkoord of een bepaald aantal stappen voorstellen. Kees Molders weerlegt dit echter. Door de lengtes van enkele nog bestaande straten in Culemborg, Vianen en Buren na te meten en Van Deventers stippen te tellen komt hij tot het besluit dat de gemiddelde afstand tussen twee stippen zo veel variatie vertoont dat er geen relatie kan zijn met een meetinstrument of een aantal stappen en dat de stippen dus geen afstanden aanduiden.¹⁰⁸

Naast Van Deventers stadsplannen vormen ook de door zijn tijdgenoot Antoon van den Wijngaerde getekende stadsgezichten een belangrijke bron voor stadshistorici. Van twaalf steden in de Lage Landen zijn tekeningen van Van den Wijngaerde bewaard. Hoewel deze steden in vlak land liggen, zijn ze telkens weergegeven alsof ze vanuit een hoog standpunt worden gezien. Reinout Rutte ging na hoe de topograaf deze stadsgezichten construeerde: de meeste ervan zijn samengesteld uit drie voorbereidende studies, gemaakt vanop verschillende hoge punten buiten en in de stad.¹⁰⁹

Epidemieën, gezondheid en publieke werken

Epidemieën zijn momenteel een dankbaar onderwerp voor historisch onderzoek. Het belang van de doorstroming van personen, goederen en informatie tijdens epidemieën staat centraal in de analyse van Janna Coomans en Claire Weeda van vijftiende-eeuwse 'plag' -ordonnanties van Leuven en Gent. Hiermee belichten zij hoe de stadsmagistraten vroeger met deze 'flows' omgingen, maar ook welke 'passage points' zij over het hoofd zagen en welke ongelijkheden zij (onbedoeld) creëerden met hun beleid.¹¹⁰ Luc François en Erwin Mahieu behandelen de uitbraak van de Spaanse Griep in Oostende, waarbij ze niet alleen een overzicht bieden van de (weinig) literatuur hierover, maar ook de mortaliteit en de sociaal-economische ongelijkheid in Oostende aantonen.¹¹¹

107 Bram Vannieuwenhuize en Sander D'haene, 'Jacob van Deventers stadsplattegronden van Kortrijk', *De Leiegouw* 62:2 (2020) 211-245.

108 Kees Molders, 'De stippen van Jacob van Deventer', *Caert-Thresoor* 39:2 (2020) 19-23.

109 Reinout Rutte, 'Antoon van den Wijngaerdes tekeningen van steden in de Nederlanden. Inventief geconstrueerde stadsgezichten voor Filips II', *Bulletin KNOB* 119:1 (2020) 1-24.

110 Janna Coomans en Claire Weeda, 'Politics of movement. Exploring passage points in responses to COVID-19 and the plague in the fifteenth-century Netherlands', *Journal for the History of Environment and Society* 5 (2020) 79-89.

111 Luc François en Erwin Mahieu, 'Ontsnapt aan de pandemie? Oostende en de Spaanse griep in 1918-1919', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 157:2 (2020) 327-356.

Romain van de Maele bespreekt de ontstaansgeschiedenis en evolutie van de Aalsterse mestpleinen tussen 1830-1990, waarbij hij ook ingaat op de geurhinder en de toen heersende ideeën over ziekteverspreiding via miasmen.¹¹² Soortgelijk beschrijft Ton Burgers de geschiedenis van de verschillende Arnhemse badhuizen na 1850.¹¹³ Grotere water-infrastructuurwerken waren nodig rondom achttiende-eeuws 's-Hertogenbosch, dat geregeld kampte met wateroverlast. Francien van den Heuvel toont aan dat initiatieven tot zowel hulp bij watersnood als tot verbeteringswerken van de dijkinfrastructuur langzaam het particuliere en lokale niveau oversteegen en zo een bovenregionaal karakter kregen. Dit laatste bleef echter vaak nog te beperkt en tegengestelde belangen tussen verschillende besturen en niveaus verhinderden een duurzame oplossing tegen overstromingen.¹¹⁴

Erica Boersma zet zich af tegen de algemeen heersende opvatting dat 'moderne', natie-breed gedragen hulpacties bij de gevolgen van rampen op lokaal niveau pas vanaf 1807 plaatsvonden.¹¹⁵ Aan de hand van drie gevalstudies (Strijen (1759), Hilversum (1766) en Bergen op Zoom (1749)), elk met hun eigen ramp en petitie aan de hogere overheid voor hulp bij de wederopbouw, komt Boersma tot een viertal patronen. Zo was hulp van hogerhand niet vanzelfsprekend en werd deze alleen verleend als de belangen van de hogere overheid niet geschaad werden. Ten derde bleek dat het gewest zich verantwoordelijk voelde voor publieke gebouwen, ondanks dat het herstel hiervan viel onder de lokale verantwoordelijkheid. Ten vierde werden gewestelijke collectes voor getroffen dorpen of steden niet toegestaan. Niettemin leidden bestaande opvattingen over overheidsverantwoordelijkheden in de praktijk al vóór 1807 tot een noodhulpbeleid. Tot slot behandelt Gijs Bartels de recentere overstroming in Noord-Amsterdam, waarbij hij focust op de manier waarop de ramp begrepen wordt als zijnde al-dan-niet een 'nationale ramp', en wat het effect hiervan was op de eigentijdse respons en op de latere herinnering en bespreking door onderzoekers.¹¹⁶ De herinneringscultuur aangaande epidemieën en rampen, maar ook de manieren waarop dergelijke crisisperiodes leidden tot de aanpassing van de hulpverlening en sociale zorg, op korte én op lange termijn, bieden interessante pistes voor toekomstig historisch onderzoek.

112 Romain J. van de Maele, 'De Aalsterse mestpleinen of stortplaatsen... en de reacties op de geuroverlast en de eventuele verspreiding van besmettelijke ziekten (ca 1830-1990)', *Het Land van Aalst* 72:4 (2020) 129-151.

113 Ton Burgers, 'Badhuizen in Arnhem. Hygiëne voor het volk', *Arnhem's Historisch Tijdschrift* 40:1 (2020) 22-40.

114 Francien van den Heuvel, 's-Hertogenbosch, een onneembare stad midden in een meer. Hulpverlening en preventie tijdens watersnoden', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 29:1 (2020) 3-9.

115 Erica Boersma, 'Bovenregionale solidariteit bij stads- en dorpsrampen in de achttiende-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden. Het noodhulpbeleid van de hogere overheden', *De Moderne Tijd* 4:3-4 (2020) 187-206.

116 Gijs Bartels, 'De dijkdoorbraak van 1960 in Amsterdam-Noord. Een 'nationale ramp' of niet? Reacties op en de discussies rond het debat', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 29:1 (2020) 10-19.

Personalia

ELISA BONDUËL behaalde in 2018 haar masterdiploma Geschiedenis aan de Universiteit Gent met een proefschrift over poorterschap en migratie in laatmiddeleeuws Brugge. Momenteel bereidt ze een proefschrift voor over de import en export van bulkgoederen in Vlaanderen via het Zwin (ca. 1150-1400).

E-mail: elisa.bonduel@ugent.be

VEERLE DRIESSEN is promovendus bij Cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Haar interesse gaat uit naar cultuuroverdracht, muziektheater en populaire cultuur in de negentiende en twintigste eeuw. In haar promotieonderzoek richt ze zich op de culturele toe-eigening van operette in verschillende Nederlandse steden tussen 1856 en 1914.

E-mail: veerle.driessen@ru.nl

NIELS FIEREMANS behaalde in 2019 zijn masterdiploma aan de Universiteit Gent met een scriptie over giftcultuur in laatmiddeleeuws Gent. Momenteel bereidt hij een doctoraat voor over processtrategieën en het handelsrecht van laatmiddeleeuws Brugge.

E-mail: niels.fieremans@ugent.be

NATHALIE FRANCKAERTS behaalde in 2019 haar masterdiploma Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen met een scriptie over het juridisch statuut en de economische activiteiten van vrouwen in de vroegmoderne Antwerpse vleeshandel. Momenteel bereidt ze een proefschrift voor over mannelijkheidsdiscours in laatmiddeleeuwse adellijke reisverhalen aan het onderzoekscentrum voor politieke geschiedenis – Power in History (PoHIS) – van de Universiteit Antwerpen.

E-mail: nathalie.franckaerts@uantwerpen.be

SANNE HERMANS heeft Nederlands en Geschiedenis gestudeerd aan de universiteiten van Groningen en Amsterdam. Ze interesseert zich voor de Nederlandse cultuurgeschiedenis van de zeventiende eeuw. Na haar studies is ze bij Uitgeverij Verloren aan de slag gegaan als assistent-uitgever en in 2020 is ze begonnen met haar doctoraat aan de Universiteit Antwerpen. Hier onderzoekt ze de invloed van crises op het toekomstdenken in de vroegmoderne Lage Landen.

E-mail: sanne.hermans@uantwerpen.be

ARNOUD JENSEN is master in de Geschiedenis. Sinds 2020 is hij als doctoraatsstudent verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Zijn onderzoeksinteresse gaat uit naar pre-industriële sociaal-economische geschiedenis met bijzondere aandacht voor sociaal-economische ongelijkheid, geschiedenis van de sociale zorg, *disaster history*, ecologische geschiedenis en rurale geschiedenis.

E-mail: arnoud.jensen@uantwerpen.be

ENNO MAESSEN is stadshistoricus, gespecialiseerd in de geschiedenis van moderne stedelijke cultuur in Turkije en het Oostelijk Mediterraan Zeegebied. Hij promoveerde in 2019 aan de Universiteit van Amsterdam en is momenteel werkzaam bij de Universiteit Utrecht. Zijn boek *Representing Modern Istanbul: Urban history and international institutions in twentieth century Beyoğlu* wordt in 2022 bij I.B. Tauris gepubliceerd.

E-mail: enno@maessen.org

BENTE MARSCHALL studeerde in 2020 af aan de Universiteit van Amsterdam met een masterscriptie over gasthuizen in laatmiddeleeuws Amsterdam. Momenteel bereidt ze aan de Universiteit Antwerpen een proefschrift voor over de impact van heerlijke en kerkelijke extraterritorialiteiten in de laatmiddeleeuwse stad in de Lage Landen. Haar onderzoeksinteresse gaat ook uit naar het Bourgondische uitvaartceremonieel en gezondheidszorg in de laatmiddeleeuwse stad.

E-mail: bente.marschall@uantwerpen.be

PIETER MARTENS is docent aan de Vrije Universiteit Brussel, opleiding Kunstwetenschappen en Archeologie. Hij studeerde burgerlijk-ingenieur architect aan de KU Leuven, waar hij in 2009 doctorerde op een proefschrift over militaire architectuur en vestingoorlog in de Lage Landen tijdens de zestiende eeuw. Zijn onderzoek concentreert zich op de geschiedenis van architectuur en stedenbouw in het vroegmoderne Europa, met bijzondere aandacht voor ingenieurswerken en stadsiconografie.

E-mail: pieter.martens@vub.be

ELS MINNE studeerde in 2019 af als master Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen, met een eindwerk rond achttiende-eeuwse broederschappen. Sinds oktober 2020 verricht ze als doctoraatsstudent onderzoek naar de interactie tussen katholieke armoedeorganisaties, de vorming van maatschappelijk assistenten en de welvaartsstaat in België na 1945.

E-mail: els.minne@kuleuven.be

TYMEN PEVERELLI promoveerde in 2019 bij de Universiteit van Amsterdam op een onderzoek over nationalisme en stadsidentiteit in de negentiende eeuw. De publieksversie van zijn dissertatie verscheen als *De stad als vaderland* (2019) en werd bekroond met de Wopke Eekhoffprijs van de gemeente Leeuwarden in 2020. Inmiddels werkt hij aan een boek over de geschiedenis van complottheorieën, dat gaat verschijnen bij Uitgeverij Athenaeum.

E-mail: t.peverelli@outlook.com

MIENTE PIETERSMA is promovendus geschiedenis bij de Rijksuniversiteit Groningen en is daarnaast nauw verbonden aan de Universiteit van Bern. Zijn proefschrift richt zich op de eerste gedrukte scherm- en worstelhandboeken uit laatmiddeleeuws Noord-Italië en Zuid-Duitsland. Het bestudeert de wisselwerking tussen tekst, afbeeldingen en de daaruit volgende technische experimenten waarmee deze boeken een intrinsiek lichamelijk kennisveld communiceerden.

E-mail: m.pietersma@rug.nl

PAUL REEF is promovendus politieke en cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Voor zijn proefschrift onderzoekt hij de ontwikkeling en internationalisering van protest tegen mega-sportevenementen als de Olympische Spelen vanaf de jaren 1960 tot nu, evenals de vraag hoe de organisatoren hiervan met protest zijn omgegaan. Hiernaast is hij redacteur van *De Moderne Tijd. De Lage Landen, 1780-1940*.

E-mail: paul.reef@ru.nl

ARIADNE SCHMIDT is bijzonder hoogleraar Geschiedenis van de stadscultuur in het bijzonder van Leiden en universitair hoofddocent economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Zij specialiseert zich in *gender history*, de geschiedenis van arbeid en arbeidsrelaties, huishoudens en criminaliteit in een stedelijke context. Zij is redacteur van *Stadsgeschiedenis*.

E-mail: a.schmidt@hum.leidenuniv.nl

JASPER SEGERINK behaalde zijn masterdiploma Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Sinds oktober 2020 is hij daar tewerkgesteld als doctoraatsonderzoeker binnen het Centrum voor Stadsgeschiedenis. Zijn onderzoek spitst zich toe op de interacties tussen migratie, mobiliteit en het stedelijk weefsel in de moderne periode.

E-mail: jasper.segerink@uantwerpen.be

SAMANTHA SINT NICOLAAS is promovendus bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en aan de Universiteit Leiden. Zij onderzoekt de juridische positie en het dagelijks leven van migranten die voor de rechtbanken verschenen van vroegmodern Amsterdam en Delft.

E-mail: samantha.sintnicolaas@iisg.nl

MILOU VAN HOUT promoveerde begin 2020 aan de Universiteit van Amsterdam op een onderzoek naar de herontdekking van stedelijk burgerschap in het Adriatische grensgebied. Ze doet onderzoek naar identiteitspolitiek, burgerschap, superdiverse grenssteden en de vraag hoe herinneringsculturen onze hedendaagse opvattingen van samenleven in diversiteit vormgeven. Recent kende *Nations and Nationalism* haar artikel 'In search of the nation in Fiume' de Anthony D. Smith Prize toe.

E-mail: milouvanhout@gmail.com

KAREN VANNIEUWENHUYZE studeerde Kunstwetenschappen (Universiteit Gent) en Monumenten- en Landschapszorg (Artesis Hogeschool Antwerpen). In 2018 promoveerde ze aan de Universiteit Antwerpen op een proefschrift dat aan de hand van publieke standbeelden de politieke machtsgreep van het Antwerpse stadsbestuur op de stedelijke ruimte onderzocht. Momenteel werkt ze als bouwhistoricus bij Architectenbureau Bressers.

E-mail: kvannieuwenhuyze@hotmail.com

ARIE VAN STEENSEL is universitair docent sociale en economische geschiedenis van de middeleeuwen aan de Universiteit Groningen. In zijn onderzoek richt hij zich onder meer op het proces van stedelijke gemeenschapsvorming in de late middeleeuwen. Hij is redacteur van *Stadsgeschiedenis* en *Virtus. Journal of Nobility Studies*.

E-mail: a.van.steensel@rug.nl

Dossier Staten van stedelingen. Particularisme, regionalisme, nationalisme en imperialisme in de Europese stad (1800-2020)

TYMEN PEVERELLI, MILOU VAN HOUT, KAREN

VANNIEUWENHUYZE, ENNO MAESSEN

Inleiding 93

TYMEN PEVERELLI

Gemengde gevoelens. Gelokaliseerd nationalisme en stedelijk particularisme in Brugge, Leeuwarden en Maastricht, 1815-1914 97

MILOU VAN HOUT

Verbeelding van een grensstad. Over hoe stedelingen grip hielden op identiteitspolitiek in Rijeka en Triëst, 1860-1940 112

KAREN VANNIEUWENHUYZE

Een voorbeeldige stad. Standbeelden in de 'tweede stad' Antwerpen, 1830-1914 125

ENNO MAESSEN

Lokale identiteit en 'nationale' instituties in de historische binnenstad van Istanbul (1950-1980) 138

Review

ARIE VAN STEENSEL, ELISA BONDUEL, VEERLE DRIESSEN, NIELS FIEREMANS, NATHALIE FRANCKAERTS, SANNE HERMANS, ARNOUD JENSEN, BENTE MARSCHALL, PIETER MARTENS, ELS MINNE, MIENTE PIETERSMA, PAUL REEF, ARIADNE SCHMIDT, JASPER SEGERINK, SAMANTHA SINT NICOLAAS

Belgische en Nederlandse stadsgeschiedenis in historische tijdschriften (2020) 153

Abstracts 175

Personalia 177

